

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MƏHƏRRƏM ABBASƏLİ OĞLU HÜSEYNOV

**AZƏRBAYCAN POEZİYASININ
DİL VƏ ÜSLUB PROBLEMLƏRİ
(1960-80-CI İLLƏR)**

5706.01-Azərbaycan dili

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2013

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər:

İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mədəd Namaz oğlu Çobanov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə:

Azərbaycan Dillər Universitetinin

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “24__”_09_____2013-cü il tarixdə saat ___da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat _____2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri doktoru:

**Nəriman Fərman oğlu
Seyidəliyev**

ИШИН ЦМУМИ СЯБЬИЙЯСИ

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşduğu dövrə qədərki zaman kəsiyi xalqımızın ictimai-siyasi dünyagörüşünün inkişafında, mənəvi tarixinin zənginləşməsində mühüm rol oynadı. İnqilabi proseslər xalq təfəkkürünü hərəkətə gətirdi, daha mütərəqqi ideallar uğrunda mənəvi qüvvələrin səfərbərliyinə güclü təkan verdi. Demokratikləşmə və aşkarlıq proseslərinin güclənməsi tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq saçdı ki, bu da nəticə etibarilə xalqın şüurunda gerçəkliyə tənqidi münasibətlərin formalaşmasına səbəb oldu. İctimai mühtdə baş verən siyasi təbəddülatlar xalqın özünüidrak prosesini sürətləndirməklə, azadlıq əhvali-ruhiyyəsinə, milli müstəqillik uğrunda hərəkətin vüsət almasına real zəmin hazırladı. Kəskin sosial proseslər poetik təfəkkürdə, yaradıcı ədəbi qüvvələrin görüşlərində yetkinlik səviyyəsinə təsir edərək bədii ədəbiyyatın, o cümlədən varlığın obrazlı idrak formalarından biri olan poeziyanın üfüqlərini hiss olunacaq dərəcədə genişləndirdi. Qədim təcrübədən, zəngin ənənələrdən, tarixi nailiyyətlərdən novatorcasına bəhrələnən Azərbaycan poeziyası 1960-80-ci illərdə mühüm bədii keyfiyyətlər kəsb edərək yeni islahatlar dövrünə qədəm qoydu.

Ədəbi prosesdə dil məsələsi, bədii nitq mədəniyyətinin spesifik cəhətləri, üslubi keyfiyyət dəyişmələri və təkamül yeni istiqamət aldı. Poeziyanın dilində təbii ifadə üsullarının artması, şairlərimizin nitq təkamülü sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti, heç şübhəsiz, yüksək sənətkarlıq uğrunda mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrildi. Dilimizin akustik gözəlliyinin, poetik ruh və şeirliyyətinin, intonasiya zənginliklərinin və s. yeni-yeni keyfiyyətlərinin aşkar edilməsi 1960-1980-ci illər poeziyasında bədii dilə olan qayğı və tələbkarlığın təzahürü idi. Bu dövr poeziyamızın simasını müəyyənləşdirən ən vacib amillərdən biri poetik-üslubi vasitələrin gözəlliyi, dilimizin bədii imkanlarının genişləndirilməsi, şeir dilinin canlı ünsiyyət dilinə daha da yaxınlaşmasıdır. Bu fakt Azərbaycan şeirinin bədii-estetik səviyyəsi və uğurlarının göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

1960-80-ci illər poeziya dili yalnız zaman əlamətlərinə görə yox, sənətkarlıq problemlərində qazandığı yeni istiqamətlərə, reallığı

əksetdirmə prinsiplərinin yeniləşməsinə, orijinal üslubi meyillərə və s. görə də diqqəti cəlb edir. Konkret bədii materiallar göstərir ki, poeziya dili, eyni zamanda tarixi kateqoriyadır. Bu da poeziyanın özü kimi tarixi-xronoloji istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu proses – bədii dil mədəniyyətinin yüksəlişi, bədii təsvir və ifadə üsullarının təkamülü, dilin bütün üslubi laylarından istifadənin genişlənməsi poeziyamızın yeni bir tarixi inkişaf dövrünə qədəm qoyması kimi səciyyələndirilmişdir. 1960-cı illərdən poeziyamızın yeni yüksəlişi və inkişaf meyilləri, obrazlar aləminin rəngarəngliyi, üslubi təmayül də öz növbəsində şeir poetikası və dil sənətkarlığı məsələlərinin nəzəri mənbə rolunu fəallaşdırdı və bu, filologiyamızda xüsusi aktuallıq kəsb etdi.

Poeziyanın dil və üslubca öyrənilməsinin aktuallığı bir də onunla əlamətdardır ki, şeiri dilçilik aspektində araşdırmaq, eyni zamanda ədəbiyyatşünaslığın, ümumiyyətlə, poetikanın ən mühüm nəzəri məsələlərini işıqlandırmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Poeziyamızın 1960-80-ci illərdəki yüksəliş tempi, hər şeydən əvvəl, sənətkarlıq problemlərinə ciddi münasibət formalaşdırır ki, bu da təbiidir. Çünki ən yaxşı sənət nümunələri dilə yüksək bədii tələblər səviyyəsindən yanaşma və poetiklik ölçülərinə ciddi əməl olunma prinsiplərindən törəmişdir. Bu məsələ estetik idealın və bədii məramın məzmunu ilə bilavasitə bağlı olub, poeziyanın başlıca təkamül istiqamətini müəyyənləşdirir.

Poeziyanın aktual nəzəri-metodoloji problemlərinin tədqiqi istər-istəməz şeir dilinin elmi konsepsiyasını yaratmaq məqsədi daşıyır. Bədii-estetik hərəkətin qazandığı uğurları, əldə edilən qabaqcıl təcrübəni, yeni səmərəli axtarış və tapıntıları ümumiləşdirmək meyilini gücləndirir. Buna görə də şeir dilini geniş estetik sistem daxilində araşdırmaq bədii üslub və ümumiyyətlə, üslubiyat nəzəriyyəsinin hərtərəfli işıqlandırılmasına da imkanlar açır.

Poeziya dilinin nəzəri və estetik əsaslarını təkmilləşdirmək, şübhə yoxdur ki, şeir yaradıcılığının aktual problem və ehtiyaclarından irəli gəlir. Şeir problematikası ölçülərinin böyüməsi və poetik sözə estetik tələbkarlığın durmadan artması ilə bilavasitə əlaqədar olaraq poeziyanın perspektiv təkamülünü müəyyənləşdirir.

mək naminə onun bədii-lingvistik cəhətdən saf-çürük edilməsinə böyük ehtiyac vardır. Digər tərəfdən, şeir dilini tədqiq etmək aktuallığı onunla şərtlənir ki, ümumiyyətlə, dilin psixoloji-semantik dərinliyini əyaniləşdirmək və poeziyanın bədii-idraki siqletini nümayiş etdirməkdə də mətnin üslubi-lingvistik təhlili yaxından iştirak edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. 1960-80-ci illər şeiri olduqca maraqlı və mürəkkəb bir inkişaf dövrü kimi öz bədii zənginliyi etibarilə poeziya tariximizdə mühüm bir mərhələ, təqdirəlayiq estetik hadisədir. Keçdiyi tarixi inkişaf yolunda 1960-1980-ci illərdə poeziya dilinin bədii yetkinlik səviyyəsini müəyyənənləşdirmək, obyektiv elmi mənzərəsini yaratmaq və bu əsasda janrın bədii dil strukturlarının təkmilləşmə prosesini izləmək tədqiqatın əsas məqsədidir. Bunun üçün aşağıdakı problemlərin elmi həllini vermək zəruri hesab edilir:

- XX əsrin 60-80-ci illərinin ədəbi hərəkət kontekstində poeziyanın mövqeyini dəqiqləşdirmək;
- bədii struktur problemi çərçivəsində dil və üslub məsələlərinin yerini müəyyənənləşdirmək;
- göstərilən illər şeirinin dil və üslubunda hiss olunan yeni meyilləri ümumi şəkildə səciyyələndirmək;
- poeziyanın dil sənətkarlığı problematikasına tipoloji baxışları təhlil etmək;
- janrın dil özəlliklərini və poetik-üslubi zənginliyini üzə çıxarmaq;
- bu dövr poeziya dilinə dair nəzəri araşdırmaları elmi təhlil və polemika müstəvisində nəzərdən keçirmək;
- alliterasiya və assonansı mətn quruluşunda bədii faktlar kimi dəyərləndirmək;
- ritm və intonasiya qaynaqlarını araşdırmaq;
- leksik vahidlərin üslubi yönümünün əsas xarakterik əlamətlərini təyin etmək;
- bədii təsvir vasitələrinin orijinal cəhətlərini meydana çıxarmaq;
- xalq danışığı leksikasına nüfuzetmə prosesini estetik baxımdan öyrənmək;

- yeni söz yaradıcılığının semantik və üslubi səciyyəsinə açıqlamaq;
- frazeoloji dil vahidlərinin obraz yaratma tipologiyasının formalarını göstərmək;
- ümumdil frazeoloji materialın üslubi mövqeyini və işlənmə məqamlarını şərh etmək;
- frazeoloji novatorluğun yaratdığı bədii-estetik keyfiyyətləri aşkar etmək.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı dissertasiyanın adında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan poeziyasının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edən 1960-80-ci illər şeirinin dil və üslub prosesləri əsas araşdırma obyektidir. Daha çox ədəbi prosesdə özünə yer alan, bədii keyfiyyətləri, dil sənətkarlığı ilə diqqəti çəkən və sənət nümunəsi, ədəbi hadisə kimi qiymətləndirilən poetik əsərlər tədqiqatın mərkəzində durur. Bu da janrın dilində üslubi təkamül prosesini daha dəqiqliklə izləmək baxımından səmərəlidir. Janrın ənənəyə istinad imkanlarını, bədii dil sənətkarlığında irs-varislik əlaqələrini və novator axtarışlarını ortaya qoymaq məqsədi ilə ayrı-ayrı problemlərin elmi şərhə zamanı poetik linqvistika, tənqid və ədəbiyyatşünaslıq materialları da tədqiqatda özünə yer almışdır. Bir çox hallarda poeziyada dil və üslub problemlərinin elmi mənzərəsinin bütövlüyü, üslubi axtarışlarla bağlı tipoloji ümumiləşdirmələr dünya, xüsusən rus filologiyasının nəzəri tədqiqatlarına müraciəti də qaçılmaz etmiş, elmi təhlil müstəvisində araşdırma obyektinin şərhində özünə yer almışdır.

Tədqiqatın mənbələri. Araşdırmanın əsas mənbəyini 1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının nümunələri, onun bədii dil materialları təşkil edir. Mənbə kimi, həmçinin Azərbaycan, rus, Avropa və b. tədqiqatçıların, söz sənətkarlarının bədii dil, şeir mədəniyyəti, poetik üslub nəzəriyyəsinə dair əsərlərinə, elmi-nəzəri qənaətlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ənənəvi inzibati-bürokratik əngəllərdən azad olmağa başlayaraq mühüm islahatlar yoluna qədəm qoyan 1960-1980-ci illər poeziyasının dil və üslub proseslərinin bütövlükdə tədqiqat obyektinə çevrilməsi, lirik janrın bədii dil təkamülünün araşdırılması problemin ciddiliyi və əhəmiyyətini

şərtləndirir. Tədqiqat işinin elmi yeniliklərindən biri kimi məsələlərə yanaşma bucağının təzəliyi – əvvəlki normativ tələblərə müdaxilə etməklə keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı olan bu dövr şeir dilində bədii-üslubi strukturların təkmilləşdirilməsinə yeni linqvistik düşüncə ilə yanaşma göstərilə bilər. Bu mənada poeziya dilinin yeni filoloji təfəkkürlə bədii-estetik keyfiyyətlərin vəhdətində qiymətləndirilməsindən doğan qənaətlər işin elmi yenilikləri sırasına daxildir. Konkret zaman daxilində poeziyadakı dil proseslərini ədəbi dilimizin ümumi inkişaf mənzərəsi fonunda və müasir estetik fikrin işığında təhlildən keçirmək, şeir poetikasının nəzəri mənbəyi kimi dəyərləndirmək probleminin qoyuluşu və elmi həlli də yeni sayıla bilər. İşin əsas elmi yenilikləri sırasında yer alan cəhətlərdən biri də odur ki, burada Azərbaycan, dünya və xüsusilə rus şeir nəzəriyyəçilərinin tədqiqatlarına söykənərək şeir poetikasının tələblərinə yeni baxış və yaradıcı münasibətlərin mahiyyəti, bədii dil problemlərini poeziyanın başqa komponentləri ilə vəhdətdə təhlili barədə də geniş miqyasda professional mühakimələr yürüdülmüşdür.

Dissertasiyada 1960-80-ci illər poeziyasının materialları əsasında janrın bədii dil təkamülünün şərhli çağdaş Azərbaycan dilçiliyini nəzəri qənaətlərlə zənginləşdirir. Poeziyamızın dilinə, üslubuna, poetikanın bədii dillə bağlı bu və ya digər problemlərinə dair mühakimələr də yeni səslənir. Bütün səviyyələrdə dil faktlarının şeir mətnində yaratdığı poetik-üslubi keyfiyyətlərlə bağlı fikir və düşüncələri də əsaslı yeniliklər müşayiət edir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada ədəbi-bədii prosesin 1960-80-ci onilliklərində lirik janrın dil və üslub problemləri müasir elmi təfəkkür səviyyəsində təhlilə cəlb edilmişdir. İnkişaf təmayülləri ilə bağlı əsaslı qənaətlərə gəlmək üçün ilk dəfə olaraq şeirimizin dili zəngin nəzəri baza üzərində sistemli şəkildə tədqiqat predmeti olmuşdur ki, bu da həmin dövr sənət dili və üslubi meyillər haqqında təsəvvürlərin dolğunlaşmasına imkan yaradır. Mürəkkəb və maraqlı bir inkişaf mərhələsi kimi onun bədii dil strukturunun şərhli böyük nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Şeir poetikasının tələblərinə yeni baxış və yaradıcı münasibətlə bağlı dil problemlərinin araşdırılması da elmi-nəzəri baxımdan faydalıdır.

Dissertasiyada qoyulan problemlərin müasir dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq təfəkkürü ilə tədqiqi alınan elmi qənaətlərin nəzəri səviyyəsini şərtləndirmişdir. Bədii dil materiallarının sənət və sənətkarlıq faktı kimi araşdırılmasına, onların üslubi-estetik funksiyalarının düzgün təhlilinə imkan vermişdir. Bu baxımdan bu tədqiqat işi ədəbi dil tariximizdə göstərilən mərhələnin araşdırılması üçün nəzəri əsas ola bilər.

Dissertasiya ali və orta məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi üçün ciddi praktik əhəmiyyət daşıyır. Konkret olaraq demək olar ki, respublikamızın ali məktəblərində tədris olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi», «Azərbaycan dilinin üslubiyyatı», «Bədii mətnin linqvistik təhlili», «Nüfuz mədəniyyəti» fənlərinin predmetinin müəyyən hissəsinin elmi şərhini bu tədqiqat işində özünə yer almışdır. Araşdırma poeziya və onun dili ilə bağlı xüsusi kurs və seçmə fənlər üçün də əhəmiyyətli materialdır. Bu iş üslubiyyat, poetik linqvistika ilə bağlı tədqiqat aparən mütəxəssislər, həmçinin bədii yaradıcılıqla məşğul olanlar üçün də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiya, əsasən, linqvistik təsvir metodu ilə aparılmış, yeri gəldikcə funksional – üslubi təhlil metodlarından da istifadə olunmuşdur. Mənbələrdə müşahidə olunan faktlara sinxronik aspektdə yanaşılsa da, müəyyən məqamlarda diaxron müstəviyə də müraciət olunmuşdur.

Tədqiqat işində 1960-80-ci illər Azərbaycan şeir dili tipoloji öyrənmə üsulları ilə təhlilə cəlb edilmiş, bədii dilin inkişaf məntiqi, milli estetik düşüncənin tələblərindən irəli gələn vəzifələr, müasir şeirşünaslıqda inkişafda olan elmi – nəzəri prinsiplər, bədii-estetik fikrin əsas qanunauyğunluqları, dünya, xüsusən rus poetik linqvistikasında poeziyanın bədii dillə, estetik görüşlərlə bağlı nəzəri konsepsiyaları da metodoloji əsas kimi götürülmüşdür.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1.1960-80-ci illər poeziyasında dil probleminin geniş hədudlar daxilində və ədəbi prosesin ümumi kontekstində təhlili əməli bir vəzifə kimi qarşıda durur.

2.Şeir estetikasının əsasları ana dilindən istifadə meyarlarından daha çox asılıdır.

3.Fonoloji təkrarlarının bədii – üslubi imkanları şeirin arxitektonik funksiyasının gerçəkləşməsində başlıca rol oynamış, alliterasiya və assonansın doğurduğu assosiasiyalar poetik formanın mühüm göstəricisinə çevrilmişdir.

4.Söz təkrarları, qafiyələrin akustik oxşarlığı, omonimlər, sintaktik paralelizmlər şeir nitqində üslubi fiqurları aktuallaşdırma faktı kimi çıxış etmişdir.

5.Sözdən istifadə çevikliyi forma və məzmunun harmoniyasını təmin edən estetik hadisə kimi özünü göstərmişdir. Fikri məcazi sözlərlə demək poeziya sərvətinin daxili mahiyyətindən irəli gəlmişdir.

6.Şeirdə xalq danışığı leksikasının bədii – estetik diapazonu genişlənməmiş, okkasionizmlər üslubi əməliyyatın uğurlu nəticəsi kimi yaranmışdır.

7.Xalqi deyim tərzii frazeologizmlərin semantik zənginliyindən, üslubi potensialından faydalanmış, şeir dilinin poetik ehtiyaclarını ödəmişdir.

8.Frazeoloji vahidin semantik – struktur quruluşuna müdaxilə bədiilik faktı kimi meydana çıxmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri müxtəlif elmi konfrans materiallarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin tematik məcmuə və jurnallarında, «Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı», «Dil və poeziya», «Poeziya dilinin milli qaynaqları», «Sözün poetikası», «Səsin poeziyası», «Poetik frazeologiya» adlı monoqrafiyalarda əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi «İşin ümumi səciyyəsi», giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “İşin ümumi səciyyəsi” hissəsində problemin qoyuluşu və aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektini müəyyənləşdirilmiş, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti şərh edilmiş, aprobeziya və quruluşu haqqında məlumat verilmişdir. Girişdə isə 1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasının dil və üslub məsələlərinin tədqiqi xülasə edilmiş, poeziya dilinin əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş və göstərilən dövr poeziya dilindəki inkişaf meyillərinə münasibət bildirilmişdir.

Birinci fəsil “*Poeziya dilinin fonopoetik xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada dilimizin fonetik sisteminin poetik imkanları, fəal bədii mövqeyi və lirik ifadə tərzinin forma kamilliyini təmin etmə də xüsusi fəallığı şərh edilir. Göstərilir ki, poetik məzmunun ifadəsində fonoloji vahidlər həmişə olduğu kimi, fəal üslubi fiqurlar səviyyəsində öz işləkliyini saxlayır. Onların ritmik modellərin bədii qayə ilə ahəngdar səslənmə istiqamətinin uğuru poetik söz yaradıcılığının əsasında durur. Fonoloji vahidlərə yeni çalarlar vermə imkanları, onun üslubi yönümü və fərdi ifadə üsulları səslərin yaratdığı monumentallıq müstəvisində daha aydın sezilir.

“*Alliterasiya və assonoans*” adlanan birinci yarımfəsildə şeir mətninin bədii arsenalını qiymətləndirmə işində səs təkrarlarının yaratdığı akustik cazibə, onların digər linqvistik vahidlərin ölçülərinə uyğunlaşaraq poetik bütövün elementinə çevrilmə qaydaları, mətnin bədii biçimlərindəki mövqeyi, səs ansamblının poetik ovqatın daxili məntiqi ilə əlaqəsi, bədii dil norma və qanunları çərçivəsindəki fəallığı, fonoloji təkrarların linqvopoetik imkanları və s. əsaslandırılır. Qeyd olunur ki, sözün səslənmə cəhəti, onun leksik – semantik tərəfinə nisbətən aparıcılığı şeirdə məzmunun uğurlu fonoloji forma qəliblərində daha sürətli qavrama vasitəsi olmasındadır.

“Alliterasiya hadisəsi yaranışından poeziya ilə bağlıdır”¹. Eyni məxrəcli səslərin ahəngi poetik hadisə səviyyəsi qazanaraq ritm – kompozisiya elementi kimi şeirin daxili polifonikliyi təmin edir.

¹ Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, Maarif, 1991. s.156

Səslərin təsvir və təlqinetmə xarakteri öz əksini alliterasiyada tapır. Bədii formanın alliterasiya üzərində qurulması, fonetik paralelizmin ritm-emfatik funksiyası poetik texnikaya tabe etdirilir. Alliterasiyalaşan hər bir səs əsas obrazın materialı kimi düşünülür, forma ilə məzmunun üzvi vəhdətini bədii nitqin bütövlüyündə nümayiş etdirir. Şeir qanunlarının dil qanunları ilə həmahəngliyi, şeir dilinin musiqiyə yaxınlığını şərtləndirən poetik-estetik ovqat ümumiliyi mətnin fonetik tərtibi prosesində təcəssüm tapır. Alliterasiyalı şeirdə fonetik ünsürün bədii təbiəti bütün incəliklərlə açılır. Poeziya təcrübəsi göstərir ki, alliterasiya səsin təsvir və ifadə imkanlarını aktuallaşdırmağa, maksimum həddə səfərbər etməyə qadirdir. Səslərin alliterasiyalaşaraq mətnin bədii ünsürünə çevrilməsi söz sənətkarının fitri – poetik qabiliyyətinin səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Bu həm də fonoloji ifadə vasitələrinin estetik prinsiplərinə geniş sənətkarlıq kontekstindən yanaşma tərzidir, üslub gözəlliyinin şeir dilində estetik təsdiqidir: *d- Mən dözən dağlara dağlar dayanmaz, /Dünyalar dərdimə ağlar, dayanmaz (M.Araz), /Daşa –daşa daşdan daşa çırpındım /ç – Çox çalışdım, çox çovuşdum, çırpındım, y- Çətin yolu yorub – yortmaq yalanmış/ q – ...Qırğın salıb qismət qırmaq yalanmış (Laçınlı A.).*

1960-80-ci illər şeir dili göstərir ki, bütün səslər alliterasiya prinsipi üzrə münasib məsafələrdə düzülüb müxtəlif mənalarla daxilən bağlı olan ahəngdarlığın yaranmasında iştirak edir. Poetik fonetikanın sferasına daxil olan səslərin fonunda harmoniya bədii atribut kimi çıxış edir. Alliterasiyalı akustik naxışların panoramı öz sadəliyi və təbiiliyi ilə poetik mənəni aşkarlayır. “Səsləri poetik görmə” özünəməxsusluğu¹ şairin yaradıcılıq siması haqqında geniş təəssürat formalaşdırır. Əşya və hadisələrin fonetik təsviri poetik fikrin qavranılması ilə paralelitik təşkil etməklə müxtəlif assosiasiyalar hasilə gətirir, təkrarlanan samit səslərin şeirləşməsi baş verir. Alliterasiya mətni emosional tələffüz axarına çıxarır ki, bunun nəticəsində də səsin alliterativ təkrarından şeiriyyətin zənginləşməsi, bədii notların keyfiyyətə artması prosesi reallaşır. Nümunələr göstərir ki, alliterasiya şeirdə emosional keyfiyyətli poetik hadisədir,

¹ Краснова Л. Поэтика Александра Блока. Львов, 1973, с.96

sistemli alliterasiya əlaməti sirayətetmə qabiliyyətini artırır, onun vasitəsi ilə reallıq dəqiq və emosional cizgilərlə təzahür edir. Estetik təbiəti ilə emosional və ekspressiv çalarlarla zəngin olan bu fonetik-üslubi vasitə daha çox əsərin mövzu və məzmunu ilə şərtlənir. Onun üslubi potensialı, poetikləşdirmə imkanları müəllifin bədii fikri ilə bağlılığından faydalanır və şeirin emosional tutumuna əlavə güc verib forma qəliblərini yeni şəkllə salır. Şair alliterasiyanı səs obrazının təsviri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməklə emosiya və fikir axarında bədii mətləbə diqqəti gecələndirir: *p- Eyfel qülləsindən Parisə baxdım. /Par – par parıldayan Paris, Paridir (M.Araz); q – Dünən qəpiyinə qiymayan qohum/ y- Bu gün yaxa yırtıb yüzliyə gəlir (Laçınlı A.); z- Zorla, zorakılıqla qazanılan zəfərin, /Adı zəfərdir, /özü zəfər sayıla bilməz (Vahabzadə B.) və s.*

Alliterasiya melodiyası bağlandığı digər ritmik vasitələrlə qovuşub bədii mətnin ümumi ahəngini kökləyir. Alliterativ fonemlər misra və ya bənd tərkibində elə düzüm və nizam qaydasıdır ki, bunun nəticəsində fikrin poetik məzmunu, obrazlı təəssürat xüsusi sığlət qazanır. Nitq atmosferi səslərin üslubi təbiətini aydınlaşdırma rolunu oynayır. Alliterativ təkrarın diktəsi ilə bütöv mətnin dil yaradıcılığı sistemi formalaşır. Bu üslubi keyfiyyətli əlamətlər 1960-80-ci illər şeirində öləri hal yox, sistem səciyyəlidir, onda alliterasiyanın yaratdığı ahəngdarlıq, musiqili səs çalarları çox qüvvətlidir. Buna görə də misralarda alliterativ səs düzümünə həssaslıq, səsin poeziyasını duymaq səriştəsi ideya – estetik meyarlarla qiymətləndirilməyə layiqdir.

Misra və bəndlərdə ardıcıl yer tutan alliterativ ritm əlamətləri sistem halına düşərək poetikləşir. Bu prosesdə misraların zahiri səs quruluşu şeir dilini sxematikləşdirmir, əksinə, ona bədii görkəm verir, poetik dilin materialı hüququnu qazanır, bütün hallarda alliterasiya məzmun tərəfindən tənzimlənir. Dilin şeirliyi, akustik incəlikləri, oynaq vəzn və ahəngdarlıq bütün dolğunluğu ilə estetik zövq mənbəyinə çevrilir. “L” səsinin alliterasiyası kimi: *Bağ öldü, xəzəl ağlar, /Bülbüllər əzəl ağlar. /Gözəllər gözəl ağlar/Ağla, qərənfil ağla (Aslan M.); Açılır ilk qurultay! Açılır səhər. /Açılır arzuların yolu, /Açılır min il nisgilli qalan könuələr. /Açılır.*

/Bağlarda, çəmənlərdə könüllərdəki güllər. /Güllər və könüllər, könlümdəki sellər (Rza X.) və s.

Alliterasiya şeir üslubunda linqvistik zəriflikdir. Lirik düşüncənin maddi forması olmaq etibarilə səsin müxtəlif alliterativ təkrar sistemi fikir dəqiqliyi və bədii məna dərinliyi ilə əlaqədərdir. Alliterativ səs ahənginin fəallığı ilə reallaşan poetik ifadə tərzii, şeirdəki bədiilik təcəssümü yaradıcılıq intuisiyasına söykənir. Xüsusi olaraq diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, alliterasiyalaşan səslərin estetik dəyəri akustik keyfiyyətdən daha çox asılı olur. Bu mənada təbiət hadisələrinin alliterasiya vasitəsilə əks – səda tapması xüsusi maraq doğurur. Təbiət lövhələrinin təsvirində alliterasiya möhürü özünü aşkar şəkildə göstərir. Təbiətdən yazanda, təbiidir ki, alliterasiya vasitəsilə şeirin dilində təbiilik artır. Şeiriyət təbii ritm və ahəngdarlıqla yüklənir: *c-Cır – cır cırıldayan cırcıramalar, /Yamsılar o yağsız arabamızı (Laçınlı A.); ş – Şaxta meşələrində atəş açır şaq – şaraq (Qabil) və s.*

Alliterativ səs aktuallığı sxem rolunu oynayır, bədii üsniyyət prosesində leksik – üslubi layları, qrammatik formaları belə mütəhərrik hala salır. Samit səslərin eyni məxrəc üzərində harmonik düzülüşi sətirlərə xüsusi avazlanma keyfiyyəti gətirir, səs obrazını yaradır. Potensial obrazlılıq misraların kompozisiya üsulundan, səs – söz düzümündən yaranır. Mətnin linqvistik tərtibində üslubi məna istiqaməti əsas tutulur, digər üslubi laylarla təmas şəraitində formalaşan obrazlı təəssürat şeirin bədii ləyaqətini təşkil edir. Şeirin alliterativ gücü misraların quruluşuna, sözün düzüm tərzinə də təsirsiz qalmır, onlarda da yeni üslubi çalarlar kəşf etmək meylini gücləndirir.

Eyni misrada alliterasiya ilə assonansın iştirakı səslərin yeni üslubi çalarlarını kəşf etmək meylini gücləndirir. Şeirin melodik quruluşu, misraların struktur kamilliyi ideya – bədii pafosa aydınlıq gətirir, səs naxışlarını məna cövhərinə qovuşdurur. Varlığın bədii idrakı eynicinsli səslərin təkrarına əsaslanır. Bədii tamlığın sintezi səslərin bir-biri ilə ahəngdar bağlılığından törəyir, ümumi bir melodiyanın notları kimi vahid məcrada, eyni axarda xüsusi coşğunluq əmələ gətirir: *a, r – Yağ ay qar, /Tökülsün yarpaqlar, /Qarşıda, /Bahar var, bahar! (Qoca F.); Nar bütövlük sözüdür,*

/Aranı Araz kəsib. /Nara bax, iki para, /Kim ala, kim apara (İsmayıl M.) və s.

Şeirin fonetikasi poetik cazibənin təminatçısı səviyyəsi kəsb edir. Eynicinsli saıtlərin təkrrarı – assonans dilin gizli və potensial gücünü aşkarlayır. “Əslində assonans Azərbaycan dilində obyektiv olaraq mövcuddur”¹. Bir – birini enerji ilə təmin edən fonoloji vasitələrlə, şeirin digər daxili əlamətləri ilə qaynayıb – qarışmaqla assonanslar məzmunu kamil ifadə formasına salır. Assonansun keyfiyyət həddi bədii mətnə professional poeziya ləyaqəti qazandırır. Bu həm də şeir texnikasına mükəmməl yiyələnmə nümunəsi kimi diqqət çəkir: *u – Uçuna – uçuna uçur bir uşaq, /a – Qatar fit verəndə çatar vağzala. /Atam gedəndə qatar apardı, /Darıxma qatar da qayıdar, bala* (Ələkbərli M.); *ü – Gecəni gecə gör, gündüzü gündüz, / Yoluna gül düz* (Vahabzadə B.); *i – İsti – isti izimizcə yeriyir, /Bizdən iti gedə bilmir, /Sirli – sirli susur* (Salahzadə Ə.) və s.

Səsin mənə rənginin üzərində düşünüb onun incə üslubi boya fərqlini duymaq assonansı zəruriləşdirir, bununla da o, poetik funksiya və təsir dairəsinə düşür. Assonans bədii obrazın emosional çalarlarını, səs və mənə ovqatı arasındakı ülfəti canlandırır. Şeirdə saıtlərin simmetrik təkrrarı təbii stixiya ilə gedib cazibəli bir harmoniya formalaşdırır, bu harmoniyaya xüsusi bir genişlik gətirir. Assonans fikrin ifadə formasına keçəndə mətnə təbii danışığın potensial intonasiyası daxil olur, nitq emosiyasının akustik ekvivalentinə çevrilir. Saitin eyni cərgədə musiqili ardıcılığı sənət dilinin materialını zəngin notlar üzərində qurur. Ayrı – ayrı saıtlərin müəyyən ahəng məcrasında avazlanma tezliyi, onların bir – birinə keçidi səs palitrasının zənginliyi ilə müşaiyət olunur: *üö- Bir cüt hörüyü udur Araz ilə Kür, /Gözlərin Göy göldür hər zaman gülür* (Gəncəli N.); *a – Qayalara, daşlara bax. /Çarpalanan çapıq – çapıq daşlara bax* (Vahabzadə B.); *u-Ulu yurd ürəyindir, /Ulus qurd ürəyindir* (Zəka R.) və s.

Mətn şəraiti assonans yaradan fonemləri poetik səs dərəcəsinə çatdırıb intonasiya çalarlarının geniş diapazonunu tələb etməklə fonik ritmin formalaşması istiqamətində fəal mövqeyə keçir,

¹ Axundov A.A. Şeir sənəti və dil. Bakı, Yazıçı, 1980, s.146

intonativ növbələşmənin müntəzəmliyini təmin edir. Səs semantikliyi ritm semantikliyinə keçdikcə poetik sözün təsir dairəsi dolğunlaşır. Şeirnin melodiyası dilin vokal təbiəti əsasında qurulur, səs fikri və əksinə, fikir səsi təqib etməklə sözün üslubi potensiallığına aydınlıq gəlir. Saitlərin müəyyən ardıcıl proyeksiyaları və ritmemelodika imkanları 1960-80-ci illər şeirinin ekspressiya mənbələrindən birini aşkarlayır. Göstərilən dövrün şeir dilində təsadüfdən – təsadüfə yox, sistem halında işlədilən assonanslar misra və bənd strukturunda səslərin funksionallığına təkan verir, bədii ovqat assonans üzərində qərar tutur, çoxsaylı poetik komponentlər içərisində o, öz varlığı və üslubi rolunu hiss etdirir. Lad – intonasiya çeşidləri içərisində assonansın yaratdığı musiqi motivləri və avazlanma poetik səliqə və səviyyə cəhətdən seçilir. Assonansın yaratdığı emosiya dalğaları musiqi akkordları kimi səslənir. Zəngin emosional çalarlar fonoloji ahəngdarlıq təcrübəsinin kifayət qədər yetkin olması şəraitindən yaranır.

Deməli, alliterasiya və assonans biçimlərindəki səs ladları konkret poetik ovqatın təcəssümetdirmə üsuludur. Fonetik faktlarla canlanan səs obrazları şeir poetikasının ən mühüm sirlərini, bədii mətnin pafosunu üzə çıxarır. 1960-80-ci illər şeirinin dil – üslub təcrübəsində alliterasiya və assonansın müvaziliyi poeziya dilinin funksional mənzərəsinə xüsusi zənginlik gətirmişdir. Şeirnin obrazlar sistemi və poetikası bu üslubi fiqurlardan zənginlik əxs etmişdir.

“Səs mənanın əks – sədası olmalıdır”¹ elmi-estetik tezi otuz ili əhatə edən dövrün poeziyasında özünü doğruldur. Alliterasiya və assonansın uğurlu ifadə elastikliyi, bədii hazırcavablığı güclü üslubi əməliyyatın nəticəsi kimi meydana gəlir. Səs təkrarlarından şeir nitqi konkret poetik cizgilər mənimsəyir, şeirin bədii toxumasının ahəngdar naxışları kimi bütövlükdə dil elementlərinin kompozisiya birliyini yaradır. Assonans və alliterativ səs uyarlıqları fonoloji ifadə vasitələrinin mürəkkəb sintezini yaradır. Fikrin ritmik axarını, fonosemantik vahidlərin yaratdığı səs obrazlarını ön mövqeyə

¹ Яковсон Р. Лингвистика и поэтика. / «Структурализм: «за» и «против». Москва. Прогресс, 1975, с.233

çıxarır. Beləliklə, mətnin daxili və xarici cəhətləri – poetik mənə ilə keyfiyyətli səslənmə estetik bütövlüyə təməl qoyur.

İkinci yarımfəslin problemi “**Ritm və intonasiya**” kimi müəyyənləşdirilir və intonasiya çalarları, ritmik qəliblərin mətnin poetik təşəkkülündə iştirakı, ritm və intonasiyanı özündə ehtiva edən simmetrik ölçü və harmoniyanın bədii fikrin sürətli qavranılmasındakı rolu, ritm və intonasiyanın təməlində duran linqvistik vasitələrin üslubi keyfiyyətləri məsələləri önə çəkilir. Forma elementi kimi ritm və intonasiyanın şeirin bədii sistemində aparıcı mövqeyi, ritmin tutumlu fikirlərlə yüklənmiş bədii enerjisi, bədii mətləbin aşkarlanmasında ritmin fəaliyyəti səciyyələndirilir. Şeir arxitektonikasının ən vacib tərkib hissələri, mükəmməl üslubi fiqurlar doğuran, tələffüzə xüsusi ritmik ton verən dil materialları müasir bədii üslubiyat və şeir poetikası kontekstində izlənilir. Xüsusi vurğulanır ki, şeir dilinin təməlində ritm və intonasiya yaradan çoxsaylı linqvistik vasitələrin sinkretik halda biçimlənmə keyfiyyətləri dayanır, ritmik ünsürlər ən mürəkkəb üslubi maneraların iştirakçısı olub harmonikləşir. Ritm və intonasiya şeir dilinin poetik fikirlərlə yüklənmiş bədii enerjisidir. Ritm və intonasiya çalarları sözün potensial mənadan əlavə məzmun imkanlarına təkən verir.

1960-80-ci illər şeirində eyni sözün, çox hallarda isə eyniköklü sözlərin səs oyunu səviyyəsində təkrarı ritm və intonasiya faktları kimi qiymətli üslubi fiqurlardır. Onlar şeirin arxitektonikasını, bədii quruluşunun deyilişindəki elastiklik və mütəhərriqliyini təmin edir, məzmunlu formanı yaradır. Sözün təkrarlanma halları şeir texnologiyasının zəruri bir tələbi kimi gerçəkləşir, oxşar sintaktik konstruksiyaların sıralanması üçün stimula çevrilir. Ritm və intonasiya ölçüləri vəznin və obrazlar sisteminin ayrılmaz komponenti, janrın daxili məntiqindən doğan estetik göstəricilərindən biri kimi təzahür edir. Söz təkrarlarının ritmik tələffüzü, məzmunlaşan intonasiyası mətni bədii keyfiyyətlərlə yükləyir. Şeirin özünəməxsus üslubi möhürünə çevrilən ritm və intonasiya söz təkrarları vasitəsi ilə mündəricənin dərinləşməsinə yönəldilir, misraların semantikasına xüsusi üslubi siqlət, tutumlu mənə verməklə fikir axını münasib bədii maneraya

istiqamətləndirilir: *Bir uşaq yapışıb ətəyinizdən, /Əlini kəsməyin əlsiz qalmasın, /Dilini kəsməyin, dilsiz qalmasın; /Kəsin, gözlərinin yaşını kəsin, /Bu yalan vədlərin daşını kəsin, /Kəssəniz, bir yolluq başını kəsin* (Kəsəmənli N.); *Dinlə bu dünyanı öz ürəyinizlə! Sənət aləmində özünü dinlə. /Özgəni dinləsən kökdən düşərsən, /Sən özün özünlə özgələşərsən* (Vahabzadə B.) və s.

Ritm və intonasiya fikir bitkinliyini forma kamilliyinə qovuşdurur, misraları harmonik sahmanlanma prosesinə qoşur. Təkrarlanan ən incə çalarlar leksik-semantik məzmunu ilə yanaşı, tələffüzündəki bədii təsirlə də tənzimlənir ki, bu da mətnə yeni ahəngli ritmik – melodik üzvlənmə verir. Nümunələr göstərir ki, dilin fonetik, leksik və qrammatik yaruslarında formalaşan ritm söz təkrarlarında daha oynaq və dinamikdir. Poetik fikrin çevikliyi məhz intonasiyaya istinad edir. Ritm leksik təkrarlar sistemini kəmiyyətdən keyfiyyət halına salır, fonogrammatik hadisələr də ritmik vahid kimi çıxış edir.

Şeiriyət bədii söz təkrarının öz daxili keyfiyyətlərindən doğur. Ritorik fiqurlar, vokativlər, nidalar, bədii suallar və həyəcanlı vurğularla müşayiət olunan söz təkrarları bədii nitqin intonasiyası üçün olduqca aktualdır. Intonasiyanın mütəhərrik komponentlərini üzə çıxarmaqla şeirin sintaktik mühitini müəyyənləşdirir. Mətnə sıralanan eyni sözün müxtəlif formaları intonasiyaya çeviklik gətirir. Bədii mətnin cövhəri səs təkrarının yaratdığı intonasiya ilə aşkarlanır: *Göynədin: göynəyindən dağ göynədi, daş göynədi, /Tale varmı dünyada, bu amansız tale kimi (Aslan M.); Əkiz də əkizə oxşamır əslən, /Xasiyyət oxşamır, rəftar oxşamır. /Neapol Bakıya oxşayır hərdən, /Mənzərə bənzəyir, rüzgar oxşamır* (Qabil) və s.

Leksik təkrarlar intonasiya elementlərinin poetexniki vahid kimi çıxış etmə imkanlarını genişləndirir, poetikliyin, şeiriyətin güclənməsinə ritm və intonasiya zəmini hazırlayır. “Ritm hərəkətdə olan harmoniyadır”¹. Bu harmoniyanın ərsəyə gətirilməsi təkrarlanan lüğəvi vahidlərin tələffüzü ilə birbaşa bağlıdır. Sanballı intonasiya ilə tələffüz əzəməti yaradılır, poetik nəfəs təmkinli məcraya salınır:

¹ Грачев Т. Творчество, жизнь, искусство. Москва. Детская литература, 1980, с.224

“Dəbdə olan çox şey gördüm, /Dəbdə olan geyim gördüm. /mebel gördüm, dümbəy gördüm. /Dəbdə olan geyim gördüm, /maşın gördüm, dərman gördüm. /Dəbdə olan dayı gördüm, /arvad gördüm, roman gördüm (Novruz C.) və s.

Sözün poetik təkrarı bədii düşüncəni poeziya dilinə məxsus ritmik dil materialları ilə fəaktlaşdırır, üslubi mənanın yeni çalarları hərəkətə gəlir. Onda kommunikativ və estetik funksiya birgə fəaliyyətdədir. O, sənət ölçüləri ilə ritmlənir. Ona görə də söz təkrarlarının yaratdığı ritm və intonasiya xalq danışq dilinin təbiiliyi ilə nəfəs alan sənət dilidir. Bu intonasiya şeir dilini danışq dilinin stintaksisinə uyğunlaşdırır. Şeirdə açar rolu oynayan dayaq – təkrar sözlər “xalis səs hadisəsinə əsaslanır.”¹ Bu əlamət 1960-80-ci illər şeirinin intonasiya aksentini sərrast əks etdirir. Bu prosesdə interaktivlər – eyni sözün təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlər təkrarlanan təqlidi sözlər də incə üslubi ştrixlər kimi istifadə olunur. Şeirin daxili ekspressivliyi onların ritm və intonasiya keyfiyyətlərindən təsirlənir. Canlı danışq dilindən gələn söz qoşalaşması sözün ayrılıqda ifadə etdiyi mənaya nisbətən dolğun semantik çalarlarla təqdim olunur: üslubi funksiyası xüsusi deyim tempinin müşayiətinin təsirindən daha da sıqlətli formalara düşür: *Dönər-dönər, qızıl-qızıl qumun olaydım, /Dərin-dərin, şirin- şirin uyğun olaydım. /İrmaq-irmaq, çeşmə-çeşmə suyun olaydım, /Dərdli dünya, zalım dünya, hardasan? (Abdulla A.) və s.*

Alliterasiya və assonansa meyil qoşa sözlərin üslubi xislətində ayrıca yer tutur. Bədii və estetik təfəkkürün təcəssüm etdirmə funksiyasının vacib aspektləri qoşa sözlərin işlənməsini zəruriləşdirir. Çünki ritmi sahmanlanma prosesində onlar canlı bədii düşüncə aktı kimi də fəallaşrlar. Mətnin ritmik strukturuna musiqi ahəngi, intonasiya mənərəsinə yeni keyfiyyətlər gətirmək baxımından qoşa sözlər işlənmə tezliyinə yiyələnir: *Zaman yatır pişik kimi/xorul-xorul, /zaman itdən kiçik kimi/murıl- murıl, /Zaman quş olub oxuyur/qurul- qurul /Zaman susur balıq kimi /qıvıl- qıvıl. (Nəsib B.) və s.*

¹ Будагов Р. Писатели о языке и язык писателей. Москва. Изд-во МГУ, 1984, с.60

1960-80-ci illər şeirində omonim sözlərin intonasiya miqyası poetik məna ölçüləri, mətnin ümumi fonetikasi ilə üst – üstə düşməsi onun üslubi- semantik yetkinliyinin əsas məziyyətidir. Leksik-semantik, leksik-qrammatik omonimlərin, omofon, omofon, omoqraf və paronimlərin tərkibindəki səslərin kəmiyyət və keyfiyyət bərabərlikləri şeirin ritm və intonasiya imkanlarına təkan verir. Ənənəvi olaraq poetik dilçilikdə leksik-üslubi kateqoriya kimi götürülsə də, omonim şeir nitqində daha çox fonetik-üslubi vasitə kimi dəyər kəsb edir. Omonimin bir mənasından digərinə keçid əməliyyatı intonasiyadan intonasiyaya, bir ritmik strukturadan digər ritmik qəlibə keçid üçün də zəmin hazırlayır, ahəngdar nitq parçalarının müəyyən fonetik çalarlarla tələffüzünə səbəb olur: *Ürəyimdə bu dünyanın / Möhnət **dağı**, ağrı dağı. /Bu dağların **ağrısına** /Dözə bilməz **Ağrı** dağı (Arif H.); De hansı qudurğanın dik burnunu **ovmusan**, /Ovçusan, ya **ovmusan** yırtıcılar önündə (Rza X.) və s.*

Omonimlər şeir mətninin bədii tələblərini ödəyən elə bir kompozisiya üsuludur ki, onlar mətnə professional poeziya səviyyəsi qazandırmaq üçün ritmik sözlərə çevrilir, formalaşdırdığı ritm modelləri, intonasiya biçimləri poetik hərəkətə xüsusi intensivlik gətirir, ifadə elastikliyi və ekspressiya doğurur. Bədii dil hadisəsinin törəməsini eyni struktur, səs tərkibi ilə müxtəlif məna münasibətlərinin ahəngi gerçəkləşdirilir. Müşahidələr göstərir ki, əvvəlki onilliklərlə müqayisədə, 1960-80-ci illərdə eyni fonetik qiymətli sözlərin işlənmə tezliyi daha yüksəkdir. Omonimlərin ifadə etdiyi anlayışların bədii-məntiqi rabitəsini yaratmaq poetik-üslubi fənd kimi göstərilən otuzillik şeirimizdə fəallaşmış səs diapozonunun nizamlanması, bədii təhkiyənin emosionallaşması, misraların aydın arxitektonik qəlibdə verilməsi ön plana keçmişdir. 1960-80-ci illər şeirinin obrazlı cizgilərində milli – üslubi ünsürlər kimi omonimlərin bədii-memarlıq əhəmiyyəti qabarıq hiss olunmağa başlamışdır.

1960-80-ci illərdə söz oyunu, eyni sözün fərqli mənalarla poetik əlaqələnmə üsulları şeir sənətinin mühüm bədii-dil atributu kimi orijinal ritm və intonasiya mühiti formalaşdırır. Bədii ünsiyyətdə onların üslubi çevikliyi harmonik oynaqlığa zəmin hazırladı, mətnin ümumi ritm ölçülərinə qovuşdurdu. Misraların

elastik tərtibi omonimlərin səs quruluşunda mühafizə olunan ritm və intonasiya zənginliyindən daha çox faydalandı: *Bir ovuc torpaqdan dönən deyiləm, /Bir ovuc torpağa dönənə kimi (Arif H.); /Yaralı könlündə qarğış qanadı, /Allahu sevərsən ay ala qarğa. /Allahu sevərsən ay quş qanadı, /Mənim də balam var, az məni qarğa* (İsmayıl M.).

Dissertasiyada omonimlər hazır qafiyə materialı kimi ritm və intonasiyanın şeirə daxil edilmə yolu olması ilə qiymətləndirilmişdir. Çünki onlar “spesifika etibarilə qafiyələnən sözlərdir”¹. 1960-80-ci illər şeir dilinin kontekstində belə bir tezis qoulur ki, bədii dil çərçivəsində qafiyə ilə onun yaratdığı poetik səs harmoniyası ilə intonasiya ölçüləri düzgün nizamlanır. Ondaqı fonetik poetikanın əlamətləri, ritmik səciyyəsi mətnə sıqlətli məna yükü verir, məzmunu aktuallaşdırır. Yeni qafiyə axtarıcılığı 1960-80-ci illər poeziyasında bariz poetik faktlardandır. Yeni həmahəng söz axtarışı yaradıcılıq fantaziyasını hərəkətə gətirən, onu fəallaşdıran mühüm amildir. Misraların ifadəli və orijinal səs ahəngini təmin edib mündəricə və forma birliyinin yaranmasında həlledici rol oynayan səs oxşarlığı zahiri səciyyə daşımır, poetik intonasiya dalğalarının mükəmməlliyinə xidmət etmək məqsədi izləyir: *Yoxdur mədəniyyəti, /Vardır mədə niyyəti* (Sadiq F.); *Şər ilandı, şər əfidi, /Saflıq ömrün şərəfi di, /Qoru görüm şərəf idi, /Qorudunsa – yaşamısan* (Yaqub Z.) və s.

1960-80-ci illərin şeir təcrübəsində qafiyə sözlər zəngin məna və struktur xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qafiyə düşüncəsinin ən önəmli məziyyəti şablonçuluqdan uzaqlığıdır, təkrardan qaçma meylidir. Bu proses bədii təfəkkürün fəallaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Qafiyə quruculuğu şeirin bədii enerjisini öz yeniliyi ilə təsdiqləyir, ilk növbədə, vəznə oynaq məcraya salır, vəznin ritmik funksiyasına tabe etdirir. Onun zahiri zənginliyi daxili məzmunla qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir, şeir dilinin çox mühüm fonetik – üslubi göstəricisinə çevrilir. Fonoloji vasitələrin imkanlarını qafiyəyə nəqş edən səs axıcılığı poetik ritmin cövhərini üzə çıxarır. Qafiyə simmetriyası zəminində yaranan melodiya, intonasiya mətnin üslubi – semantik

¹ Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, s.59

yetkinliyinə, misraların bədii – poetik strukturuna, ritmik bölgülərinə ciddi təsir göstərir: *Bir az gözlə, bir an dur, /Həyat ilə ölümün arasında /bir andır (Qoca F.); yardan ötrü Beyrək içdi yar andı, /Bu torpağın “Kərəmi”si yarandır (Yaqub Z.) və s.*

1960-80-ci illərdə qafiyə psixoloji vəziyyətin yaratdığı bədii ovqatla birlikdə ritm və intonasiya faktoru kimi fəal mövqə nümayiş etdirdi. Standartlığı, ənənəvi şəkilləri aradan qaldıran tərəvətlilik poetik – üslubi əməliyyat səviyyəsi qazandı və bunun bilavasitə nəticəsində özünü təkrar, stereotip düşüncə, semantik avtomatizm təhlükəsi aradan qalxdı. Vərdiş olunmamış, gərgin üslubi axtarıqların məhsulu olan qafiyələrin ümumi mənzərəsində 1960-80-ci illərin linqvistik təfəkkür səviyyəsini, üslubi keyfiyyət dəyişmələrinin izlərini mühafizə edir. Bədii pafosun qafiyə intonasiyasında dövrün nəbzi döyünür, intonasiya zənginliyində zamanın nəfəsi duyulur.

Tərəvətli qafiyə modelləri güclü poetik mühit yaradır. Ritm və intonasiya tərzinə həssaslığı qafiyələnən söz və söz qrupları bədiiliyin ölçüləri daxilində mətnə estetik kateqoriya kimi daxil olur. Güclü arxitektonik imkanları ilə nizamlanan ritm və intonasiya çalarları bədii nitq axarında məna elementlərini qabarıq şəkildə üzə çıxarır, ona diqqət artırır: *Qızları var: yanar üzdü, /üzmu nardı, ya nar üzdü? (Aslan M.) Çox nəş gündü, nəş aydı. /Gör bir fələk nə saydı? (Yaqub Z.)*

Qafiyənin səs effekti və ondan yaradıcı bəhrələnmə intonasiya kamilliyinə nail olmağın rəhnidir. Qafiyədə mövcud olan səs fiqurlarına müraciət fonetik, leksik – qrammatik vasitələrin mürəkkəb sintezini yaradır, ritm quruculuğu şeirin qafiyə mövqeyində işlədilən dil ünsürlərinin bu vaxtaca tam aşkarlanmamış imkanlarını üzə çıxarır. Bu baxımdan 1960-80-ci illər poeziyasının qafiyədən arxitektonik funksiya, ritm və intonasiya, emosional – ekspressiv stimullar vasitəsi kimi istifadə təcrübəsi zəngindir.

Qafiyə mövqeyində dil vahidləri öz fonetik tərkibinə maksimum dərəcədə yaxın kəlmələri, səs oxşarını tələb edir. Bu, 1960-80-ci illər şeirinin ümumi məna və bədii tərtib sistemində olduqca təbii görünür. Eyni səslənmə qəliblərində intonasiya ölçülərinin mühüm hissəsi məhz qafiyələrin üzərinə düşür. Tərənnüm

dilinin intonasiyası ünsiyyət dilinin ahəngdarlığından, dil duyğusundan asılı şəkildə inkişaf edir. Qafiyə seçimində ritm əlvanlığının və onu doğuran linqvistik üsulların spesifikasiyasının ümumi - ənənəvi və fərdi – üslubi cəhətləri müşahidə olunur.

1960-80-ci illər şeirində artmaqda olan qafiyə sıxlığına meyl belə bir qənaət yaradır ki, poeziyanın fonetik simasını və poetik intonasiyasının zənginləşməsində ikiqat, qoşa, daxili, çatma və s. qafiyələr maraqlı intonasiya məqamları yetişdirir, ritmik nitq konstruksiyalarının meydana çıxmasına rəvac verir, səs obrazlarını daha tutumlu edir: *Mənim zərifliyim, mənim sərtliyim, /Mənim zəifliyim, mənim mərdliyim (Araz M.); Güclü biləklərin sözüdü son söz, /Güzgü ürəklərin sözüdü son söz (Qabil); Toxunma Araza, Araz murazdı (Kəmərlı A) və s.*

1960-80-ci illərdə qafiyə yaratma mədəniyyəti ritm və intonasiyanın əsas təminatçısı kimi mətnin ümumi fonetikasına da müsbət təsir göstərir və lirik təhkiyədə konstruktiv zənginliyə səbəb olur. Bu dövrdə qafiyələrdə elə tələffüz cizgiləri vardır ki, onlar ancaq öz yarandığı dövr üçün səciyyəvidir. Bu dövrün poeziyasında sözlər bu cür qafiyələninir: *fırlanır – sıfırlanır; pişik kimi – səpişik kimi; güzgü nədi –söz künədi; gözəl əridir – gözəlləridir və s.*

Qafiyələrin akustik həmrəyliyi tələffüzə çeviklik verir. Hətta bəzi leksik vahidlər ilk dəfə olaraq qafiyə mövqeyinə çıxır, intonasiyanı yeni məcraya keçirir. Qafiyənin uğurlu alınmasında onun intonasiya qəlibi mühüm amil kimi çıxış edir: *bi-bi-si-bibisi; Ezoplarıyla-əzablarıyla; əski- Dostoyevski; antiyə-Anteyə.*

Bəzən qeyri-bədii alınma sözlər də intonasiya potensialını nümayiş etdirir, başqa sözlə desək, şairin dil həssaslığı şeir nitqində az işlək olan alınmaları belə qafiyə ilə təchiz edir: *noyabrda–doya burda; nur umur–yumor; atom balası –atom balası; okeana–oxu yana; parodiya–para deyə və s.*

Dissertasiyada şeirin poetik texnikasında sintaktik paralelizmlərin mükəmməl üslubi fiqurlar səviyyəsi, sintaktik konstruksiyaların təkrarı üzərində qərarlaşan poetik intonasiya çalarları ümumiləşdirilir. Paralel işlədilən sintaktik tərkiblərə şeirin dil strukturuna münasib intonasiya qurmaq vasitəsi, onun məna tutumu ilə ritm qəliblərini əlaqələndirmə əməliyyatı kimi yanaşılır və

bu kontekstdə Azərbaycan şeirinin 1960-80-ci illər mərhələsində sintaktik müvaziliyin intonasiya orijinallığı, poetik mündəricənin aydınlığına maksimum xidməti və ən nəhayət, zəngin kökə, ənənəyə bağlılığı şərh olunur. Aydınlaşdırılır ki, paralelizm şeir dilinin universal xüsusiyyətlərindəndir və bu bədii mətnin ritmik kompozision strukturunun özülündə dayanır. Sintaktik müvazilik şeirdəki bütün ünsürlərin hərəkətinə, tələffüzünə çeviklik gətirir, ritmik-melodik səslənmə keyfiyyəti yaradır. Onun üslubi fəallığı poetik intonasiyaya vüsətli miqyas verir, intonasiyanı psixoloji şərait və məzmunu görə kökləyir, ritm nizamını qüvvətləndirir: *Çəmən bölünməsə, çöl bölünməsə, /Daniz bölünməsə, göl bölünməsə, / Vətən bölünməsə, el bölünməsə, /Sifət də bölünməz, üz də bölünməz (Arif H.); Nə oldu: yaxşını pisdən seçmədin? /Nə oldu: ayrını düzdən seçmədin? /Nə oldu: qızılı misdən seçmədin? /Sən kimi sevirəsən, sən kimi xalqım (İsmayıl M.) və s.*

Sintaktik paralelizmlərdəki mənə bölgüləri intonasiya bölgülərini də tənzimləyir, misranın sintaqmlarını müəyyən ahəng daxilində sıralayır və canlı danışq intonasiyasını şeirə gətirir. Sintaktik biçimlər və ritmin dialektik vəhdətdə poetik nitq axarına hopması, ritmik–arxitektonik simmetriya, nizamlı nitq sisteminin dinamizmi müəlliflə oxucu anlaşmasına aydınlıq gətirir. O da nəzərdən yayınmır ki, poeziya sintaksisində danışq dilinin məxsusi fonetik gözəllikləri paralel konstruksiyalarda daha qabarıq təzahür edir. Sintaksisin orbiti daxilində bütün nitq vahidləri öz bədii–üslubi özəlliklərini aşkarlamaq imkanı əldə edir. Fonemlər sistemi və onun üslubi çalarları ilə bağlılığı olan bütün linqvistik kateqoriyalar sintaktik qəliblər çərçivəsində üslubi çevikliyə yiyələnirlər. Sintaktik paralelizmlərin bədii hərəkət dairəsinə düşməklə səs və söz təkrarları da ritm və intonasiya təşəkkülündə fəallıq qazanır.

II fəsildə poeziya dilinin üslubi–poetik leksikası dissertasiyasının əsas obyektidir. Burada bədii yaradıcılıq prosesinin ümumi ahəngində sözün elastikliyi və üslubi yönümü, şeir leksikasının zənginləşməsi üsulları, şeir dil mədəniyyətinin inkişafında canlı ünsiyyət leksikasının rolu və s. araşdırılır.

“Poetik leksika” adlanan birinci yarımfəsildə göstərilir ki, sözün poetikləşməsi sənət dilinin spesifik qanunudur və sözdən

obraza keçid prosesi həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsi ilə yekunlaşır. 1960-80-ci illər şeirində məcazi söz yaradıcılığının kəmiyyət və keyfiyyətə yeniləşməsi bu baxımdan xüsusi dəyər kəsb edir.

1960-80-ci illər bədii təfəkkürü ənənəvi obrazlara yeni nəfəs və çalarlar verməklə yanaşı, məcazi novatorluğa geniş vüsət verdi. Yeni məcazi sözlər müasir poetik fonda orijinallıqları ilə seçildi. Poetizmlərin məhz 1960-80-ci illər poetik fikrinin sərvəti olması və həmin dövrün üslubi ehtiyaclarından doğması epitet, müqayisə, metafora, perifraz və s. təsvir vasitələrinin tərəvətindən sezilir. Aydın olur ki, məcazi sözün bədii uğuru onun yeniliyindədir. Yenilik meyarı isə sənətkarın sözün poetik mahiyyətinə nüfuzu və onun dərinliklərindəki obrazlı rəngləri aşkarlamaq istedadıdır.

Məcazlaşma yolu ilə söz poeziyaya layiq bədii keyfiyyət göstəricilərini zənginləşdirirdi. Eyni sözün müxtəlif poetik məna çalarları məcazlar sistemində əlvanlıq əmələ gətirirdi. Məsələn, “*şimşək*” obrazı ilə bağlı 1960-80-ci illər şeirində işlənən məcazi sözlərdə yeni forma və məzmun çalarlarının kəmiyyət və üslubi keyfiyyət çoxluğu bir daha təsdiqləyir ki, şeirdə yeni fərdi – poetik məna kəşfi, üslubi novatorluq əsas sənətkarlıq prinsipidir: *Bir anda yox oldu qisasçılar /Od qamçılı ildirımlar tək*” (Rza R.) nümunəsində qırıqçı təyyarələrin “*od qamçılı ildirım*”a qiyas tutulması ilə konkret detal və əlamət bədii şəraitdən asılı olaraq sözün dolayı mənalara ilə ifadə olunur. Aşağıdakı nümunələr isə eyni prinsiplə şimşəyin yeni obrazlarını yaratmışdır: *Buludlar, buludlar, qaçaq buludlar, /Atış ilanların ağ qanadları* (Rza R.); *Çaldı sinəsindən qızıl bir ilan, /Qışqırıb hönkürdü, ağladı bulud* (Kürdoğlu H.); *Ödlü qamçı /Döydü göyü* (Kəbirli S.); *Bir gün o qamçı şimşək /Bakıda da çıxacaq* (Kəsəmənli N.); *Göylər şimşək fənərini bir anlığa yandırdılar* (Muxtar Ə.); *Köz alıb şimşəyin od ağacından* (Rüstəmcanlı S.); *Yağışların “şimşək – kardiogramı /Asılır göy üzündən* (İsmayılzadə İ.); *Dərdimi şimşəklə yazdı asıman; Göylər şeir yazır alovlu xətlə* (Xəzri N.); *Arana tel vurdu dağın şimşəyi* (Laçınlı A.); *Göyün zülmət vərəqinə işıq salır şair xətti* (Rza X.); *Şimşək qılıncına ulu göylərin /Köbələk qalxanlar neylə- yəcəkdir?!* (Kəsəmənli N.) və s.

Buradakı hər bir nümunənin üslubi müəyyənliyini şeirin məzmunu doğruldur. Məcəzi söz bədii qayənin üslubi təzahür üsulu kimi obrazlılığın mükəmməl nümunələrini yaradır. Fərdi məcəzi söz yaradıcılığı uğurlu poetik tapıntı qəliblərində canlandırılır. Eyni obrazın ifadəsindəki müxtəliflik hər bir müəllifin bədii zövqü, sözü mənalandırma məharəti ilə bağlanır. “*Şimşək*” sözünün dolayı mənalarında, “*telegram*”, “*yazı*”, “*misra*” və s. anlayışlarında obrazın zahiri cəhətlərinə aludəçilikdən daha çox daxili məzmununda üslubi zənginlik və rəngarənglik müşahidə olunur. Çünki reallığı estetik qavrayışın əsasında obrazlı təfəkkür hadisəsi durur. Söz – obraz hər bir söz sənətkarının qələmində heç kəsin işlətmədiyi tərzdə poetik cəhətdən yenidən icad olunur, üslubi – semantik məna yükünü daşımaq üçün bədii tələb, estetik meyarlar mövqeyində dayanır.

1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında məcəzalar sistemi kontekstin ümumi ruhu və məzmunundan nəşət edir. Reallığı əks etdirməyin poetik ekvivalenti bədii kəşf kimi çıxış edir. Bununla bədii təəssürata həssas münasibət təlqin edilir, poetizmin üslubi istiqaməti bədii təfəkkürün, emosiyaların orijinal şəkildə ifadə ehtiyaclarını ödəyir. Müqayisə şeir nitqinin elə ünsürü və komponentidir ki, lirik əhvali – ruhiyyənin güclü və universal forması olub “müqayisə poeziyadır”¹ hökmünün arqumenti olur: *Dəniz mavi səhradır, /Susuzluqdan dadaqların /cadar – cadar olar dənizdə. /Azadlıq susuzluğu var dənizdə. /Dəniz öz sahilini aşmaq istəyir, /Dəniz qanadlanıb uçmaq istəyir, /Zəncirini qırıb qaçmaq istəyir, /Qağayılar dənizin arzularıdır, /Qağayılar dənizin ləpə - ləpə uçan / boz sularıdır. /Qağayılar dənizin /azadlıq adlı yuxularıdır (Laçınlı A.).*

Ümumiləşdirmənin, estetik idrakın tutumluğuna nail olma məcəzəlaşma əməliyyatına söykənir. Sözü obrazlı demək bədii niyyətin məğzini açır, epitet, bənzətmə, metafora və s. düzümü poetik məntiqin tələblərinə istiqamətlənir, bir – biri ilə qarşılıqlı semantik – üslubi təsir etmə şəraitində dərin assosiasiya doğurur. Lirik ovqatın emosional cizgilərlə ifadəsində poetizmlər əsas meyara çevrilir, lirik mühakimələrə və düşüncələrə konkretlik gəlir. Poetik

¹ *Машинский С. Слова и время. Москва. Советский писатель, 1975, с.282*

söz təsvir obyektinin bədii tezis və hökmlərini canlı cizgilərlə əyaniləşdirir, obrazlı düşüncə tərzini sözün semantik hüdudlarına genişlik verir: *Cəbəl–dağ, /Tariq–sərkərdə. /Bəs nə işim vardı mənim / bu sərxoş ləpələrlə? /Dalğa var–naqqa balıq, /dalğa var–kit kimi. / Atlatikin ayıq vaxtı yoxdur / Vahid kimi. / baxıram qəlbim qanaya–qanaya / sağ yanımdərdli Əlcəzair / solyanım qolubağlı İspaniya (Rza R.).*

Poeziya sözün bütün funksional imkanlarını nümayiş etdirib poetik məramı istiqamətləndirir. Bədii təfəkkürün çevikliyi sözün obraz yaratma potensialını hərəkətə gətirir. 1960-80-ci illər şeirində sözün poetikləşmə faktlarını ümumiləşdirsək, belə bir qənaəti təsdiq etməli oluruq ki, metaforik söz mətnin əsas qayəsinə uyğun motivləşir. Poetizmlə bədii motivləşmə əməliyyatının mükəmməlliyi sözün üslubi yetkinlik dərəcəsi kimi qəbul edilir. Poetik siqlət mətni məcazi sözlərlə müşayiət edir. Poetizm kamil şeir dili faktı kimi lirik üslubun zənginliyini təmsil etmə hüququna yiyələnir. Obrazın sözdə bədii və məntiqi təfəkkürün qovuşması şeirin estetikasına yeni çalarlar əlavə edir. Semantik yükündə yaratdığı dəyişikliklə söz mətn şəraitinə xüsusi bədii enerji verir ki, bu da bədii təfəkkürün ifadəsinə və poetik həllinə çalışdığı obrazları əyaniləşdirmək üçün mükəmməl bədii formadır: *Qəzəbindən ağarıb /Qara dənizim, rəngin / Dalğaların, /qəzəbli pəncəsi kimi pələngin, /sahili cırmalayır. /elə bil sahil qaçmaq istəyir, /dalğalar tutur, saxlayır (Qoca F.).*

1960-80-ci illər şeir dilində poetik lüğət daim təkamül və inkişaf prosesində olmuşdur, təzə mənalara müvafiq məcazlaşma baş verir, yeni poetizmlər yaranırdı. Poetik lüğətdə fasiləsiz hərəkətin nəticəsidir ki, məcazi sözlər də öz ənənəvi etiketini pozur. Təlqin və təsvir vasitəsi kimi məcazi leksika obrazlı düşüncəyə istiqamət verir. Sözün üslubi – semantik çevikliyi və məqamında işlədilməsi ilə poetizmlər intensiv xarakter alır. Obrazlarına, metaforik ifadə tərzinə, məcazi deyim formalarına görə orijinallığa meyilli bu dövr şeir yaradıcılığının üslubi spesifikasi və axtarışları yeni istiqamət alır. Beləliklə, poetik təfəkkürün sosial tutumuna və mündəricəsinə məcazi sözlər daha dərindən nüfuz etdi. Mükəmməl iştirakı ilə lirik – poetik informasiya elastik misra modellərinin bitkinliyinə, analitik düşüncə konstruksiyalarının fəallığına təkan verdi. Bir sözlə, məcazi

söz müəyyən poetik təfəkkür mədəniyyəti səviyyəsinə uyğunlaşdı: *Dünən qara buludların qarmağı /Dənizi qaldırdı göyə, / Dəniz qızdırmalı kimi /Çırpınırdı, yatağında... / Sanki dəniz heyran–heyran /ləpə dodaqlarıyla sahilə pıçıldayır /məhəbbət dastanını (Rza R.).*

1960-80-ci illər şeirinin bir çox nümunələrində məcazlaşma prosesi sözün konkret və mücərrəd məna hədudlarına müəyyənlik verir. Şeirin nitq quruluşunda adilik də poetikliyə çevrilir. Poeziya materialı kimi söz ədəbi dil qanunlarından daha çox bədii üslubun tələbi, poetikləşmə qaydaları ilə nizama salınır. Mətn şəraiti çoxmənalılığa son qoyur, sözün konkret məna istiqaməti müəyyənləşir. Bədii təhlil–düşüncə obyektini oxucu marağının mərkəzində dayanır.

Sözlə maneəvərlənmə 1960-80-ci illər poeziyasında olduqca aktualdır. Üslubi cəhətdən neytral leksik vahidlərin sükunətli vəziyyətinə müdaxilə daha çox poetikləşmə faktlarına əsaslanırdı. Poeziya dili əvvəlki onilliklər üçün səciyyəvi olan şüarçılıqdan, standartçılıqdan xilas olur, publisist dil quruculuğu aradan qalxırdı. Sözün düşdüyü mühitdə aktuallaşma prosesi poetizmləri sənət faktı kimi meydana çıxarırdı ki, bu da poetik ünsiyyət formasının təkamülünə təkan verirdi.

1960-80-ci illərdə söz şeir dilində bütün obraz yaratma potensialı ilə iştirak etdi, poetik fikri mürəkkəb lirik ovqat labirininə keçirməklə söz mənalarının zamanla ünsiyyətinin sərhədlərini genişləndirdi. Obrazın mahiyyətinə istiqamətləndirilən poetizmlər tutumlu bədii ovqat canlandırmaq baxımından xüsusi fəallıq kəsb etdi. Mətnə yeni poetik sözün uğurlu müdaxiləsi şeiri təqlid əlamətlərindən, dil mühafizəkarlığından qorudu. Obrazlı leksikada təzələnmə baş verdi. Şeirdən–şeirə keçən obrazlı leksika üslubi rəngini itirdikcə yeni düşüncə tərzini, poetik ovqat da dəyişirdi. Şeirin bədii strukturunda, obrazlar sistemində orijinal poetik təfəkkürlə yeni deyim tərzinin əlaqələnməsi aydın görünürdü. Sözün yeni obraza keçidi mürəkkəb bir üslubi proses kimi 1960-80-ci illər poeziyasında intensivlik qazandı. Xalq dilinə məxsus obrazlılıq potensialı hərəkətə gəldi və obrazlı sözlə dərinləşən poetik fikir də öz növbəsində sözün yeni üslubi-semantik qatlarını üzə çıxardı. Sözün obrazlı ekvivalentinin bədii mətnə daxil edilməsi onun poetik

keyfiyyət halına gəlməsinə və obrazlı düşüncənin cizgilərinin aydınlığına rəvac verdi: *Dəniz dalğa–dağla varaqlanır, /Meşə ağac–ağac soraqlandır. /Təpəgöz proyektor bizə baxırdı (İsmayılzadə İ.); Səyaçı nəğməsinə sübhəcən dinləmişəm, /dolular dimdiyində qayılar keçəl olub. /Şimşəyin hədəsinə sübhəcən dinləmişəm, / Onda zaman müəllim, /təbiət dərslük idi (Araz M.) və s..*

Obrazlı ifadə və məcazlar sistemi 1960-80-ci illər şeirinin üslubunda yeni bədii cizgilər doğurdu. Şablonlaşmış məcazi birləşmələr şeir mətnlərindən silindi. Poetizmlərin işlənmə tezliyi çevikləşən yeni məcazların xeyrinə əsaslı şəkildə dəyişdi. Məsələn, epitetlərin şeirdə yaratdığı ifadə nizamında elə notlar vardır ki, onlardan ancaq 1960-80-ci illərin poetik ab–havası duyulur: *Şair sükut (İsmayıl M.), destilə şeir (Novruz C.), qan bənövşə (Aslan M.), şalaləli gülüş (Aslan M.), südəmərdərd (Əliyev M.), xəstə sətir (Rza X.), soyuq ayrılıq, mürğülü vicdan (Rüstəmxanlı S.) və s.*

Poetik təfəkkür orijinallığı ənənəvi, vərdiş olunmuş bədii təyinlərə yeni mövqedən yanaşır və indiyə qədər heç kim tərəfindən deyilməyən epitetlər sənətkarın yaradıcılıq üslubunun səciyyəsinin inikası kimi meydana çıxır. Oksümoron qəliblərində isə epitetlər parlaq poetik–üslubi əməliyyat səviyyəsinə qalxır. “Əks mənali sözlərin leksik birliyi”¹, antonim qoşalıqları və onların məntiqi uyğunsuzluğu bədii priyomların sintezində poetik məzmunundan doğan emosiyani, ekspressivliyi ifadə edir, şeirin struktur əlamətinin yadda qalan üslubi ünsürü olur. Dilin məntiqi keyfiyyətlərinin poetik keyfiyyətlərinə güzəştə getdiyi mənada əks qütblərdə mövqe tutan söz birləşməsində - oksümoronda dilin poetik vüsəti, bədii kəsəri olduqca qabarıq görünür: *Soyuq günəş! /Quru yağış! /Yumşaq daş! /Çiçəkli qış. /Şirin bıçaq /Qayğı – duzaq /Ağ qazanlıq və ... / “Azadlıq” (Rza R.) və s.*

Məcazi söz məntiqi baxımdan nə qədər uyğunsuzdursa, bədii cəhətdən bir o qədər uğurludur. Müxtəlif düşüncə sahələrinə aid sözlərin poetik dil faktına keçməsinin, bədii mübaliğələr şəkildə üzə çıxmasının kökündə məhz belə ifadə üsulu dayanır. Bədii mətnin

¹ Павлович Н.В. Семантика оксюморона / «Лингвистика и поэтика», Москва, Наука, 1979, с.241.

ümumi məntiqi – semantik axarında müxtəlif anlayışların qarşılaşdırılması məzmun və formanın daxili tənəsübü ilə şərtlənir. Mükəmməl bənzətmə sözün mayasındakı semantik elastikliyə sənətkar münasibətindən doğur. Təşbeh yaradıcılığı bədii təfəkkürün orijinallığına söykənir. Estetik zövq, mədəni səviyyə yüksəldikcə ənənəvi məcazlar da arxaikləşir, işləklik tezliyindən məhrum olub üslubi passivliyə uğrayır. Yeni təşbehlər tipoloji quruluş cəhətdən ənənəvi poetizmlərdən fərqlənməsələr də, təşbeh komponentlərində yeniləşmə özünü açıq-aşkar hiss etdirirdi: *Dodaqların Füzulinin / iki şirin misrasıdı, /özün tap oxu hansıdı (Qoca F.); Günlər şalalə tək tökülüb gedir. /Yenə də qoşadır ümidlə kədər, /keçmiş ümmanına batır birbəbir. /Möhləti qurtarmış arzu – gəmilər (Rza X.) və s.*

Metaforik söz və ifadələr bədii qayənin qavrama imkanlarını sürətləndirir, bədii motiv və müxtəlif münasibət məqamlarında poetik-üslubi fənd kimi şeirin dilini məzmununa uyğun mənalı bir dilə çevirir. “Metafora formanın mühərriki”¹ kimi əhatəsini bədii birahəngə səmtləşdirir. Metaforikləşməklə söz təsəvvürə keçib poetik düşüncənin mütəhərrikiyini təmin edir və keyfiyyətə yeni semantik-üslubi siqlət qazanaraq lirik mühakimənin daha dolğun poeziyasını yaradır: *Tərs kimi yoxumdur bürüncəyin də /Qışın ağ qəzəbi basıb dağları (Əliyev M.); Torpağın cövhəri, günəşin nuru, /Buludun göz yaşı qarışıb sənə (Sadiq F.) və s.*

Məcaz tiplərinin bütün növləri, o cümlədən metonimiya, perifrəz və s. işlənmə özünəməxsusluqları 1960-80-ci illər şeir dilinin poetik leksikasının ayrılmaz keyfiyyət göstəricilərindəndir. Metonimiya vasitəsilə düşüncə orijinallığı bədii kəşfin stimulusuna çevrilir, bədii mənanı dolaylı üsullarla çatdıran məcazların timsalında xüsusi dinamiklik qazanır: *Əyilir dağ üstə günün çırağı /Əlimdə titrəyir şeir varağı (Kürdoğlu H.); Qoca saçlarına çəkdi əlini /Göstərdi insanın son mənzilini (Nəsib V.); Fəqət yaşatmadın məhəbbətini / Soldu ömrümüzün yaşıl illəri (Sadiq F.) və s.*

Bədii qayəni yüksək poetik təfəkkür mədəniyyəti səviyyəsində təqdim edən perifrəzlar da şeir dilinin olduqca mühüm

¹ Зайцев В.А. Русская советская поэзия. 1960-80-е годы. Москва: Изд –во МГУ, 1984, с.127

estetik təsir dairəsinə daxildir. 1960-80-ci illər şeirində perifrazlar da poetizmlərinin digər tipləri kimi gerçəkliyi çevikliklə estetik mənimsəmə-poetik idrak vasitəsidir. Perifrazlar mətnə incə mənə çalarları aşılıyır, poetik niyyət orijinal ifadə biçimlərində öz təzahürünü tapır, söz sənətkarının düşüncələri cazibəli formalarda şeirə çevrilir. Metaforik perifrazlar oxucu yaddaşını daha çox məşğul etmə keyfiyyəti ilə diqqət çəkir: *başının üstündə ilahi göylər /Ayağım altında "Quran" torpağı (İsmayıl M.); Salon aşır daşır, salon titrəyir, /bax belə fatehlik yaraşır bizə Şekspir vətəni alqışlar deyir /Üzeyir nəfəsli musiqimizə (Bayram T.) və s.*

“Xalq danışq leksikası” adlanan ikinci yarıfəsildə 1960-80-ci illərdə poeziyanın söz işlətmə səriştəsində yeni axtarış istiqamətləri, canlı ünsiyyət leksikasına yaradıcı yanaşma vərdişləri, onların bədii fikri sərbəst və təbii əksətdirmədəki rolu üzərində dayanılır. Poetik düşüncə panoramının əsas cizgilərinin, poeziya dilinin milli bünövrəsində duran kolorit etibarilə zəngin ünsiyyət və məişət leksikasının yeni üslubi çalarlarına diqqət çəkilir. Şeirin danışq-məişət leksikasıdan əxs etdiyi keyfiyyətlər aydın şəkildə belə bir qənəti tələqin edir ki, şeir canlı ünsiyyət leksikonuna güclü nüfuzu ilə heç vaxt danışq səviyyəsinə düşmüş, loru səciyyə daşımır, əksinə, sözə sənət və sənətkarlıq mövqeyindən yanaşılır. Ünsiyyətdən gələn canlı sözlərə xüsusi əhəmiyyət daha çox ədəbi dillə danışq dili arasındakı birliyin dərinləşməsi ilə xarakterizə olunur.

Xalq dilinin müxtəlif qatlarından poeziya dillinə sızan və üslubi rənglərlə işlədilən bu cür sözlər şeiri tərəvətli dil materialları ilə təchiz edir. Dilin potensialında aşkarlanan danışq leksikası sənətkarın bədii faktlara yanaşma mövqeyindən asılı olaraq poetik nitq fəaliyyətində öz üslubi boyalarını müəyyənləşdirir. Canlı danışq lüğətinin üslubi potensialının fəallığı, poetik nitqin həyatiliyinin təminatçısı olur və müəyyən dil aksenti doğurur. Şeirin tələqinedici gücü xalq danışq leksikasıdan törəyən obrazlar üzərində təməl tutur. Bu prosesdə orijinal nitq şəraiti sözü təzələyir, passiv söz tamamilə yeni bir üslubi məcraya daxil olub canlı xalq sözünün poetik yönümünə müəyyənlik verir: *Cavanlığa nə vardı ki, qoca-qəm-kədər /İzimizə üzükməzdi, gəndən keçərdi (İsmayıl M.); Çəkmə*

dünya qəmini, /Tapdıq işin çəmini (Yaqub M.); Üz-üzə gəlirəm mən hər ötənlə /Ya toxla, ya da ki, bir ac gödənlə (Kəbirli İ.); havalı yağının hansını deyim? /Girəvə tapanda gözə soxuldu (Laçınlı A.) və s..

1960-80-ci illər şeir dilində bir sıra arxaik sözlərin, dialekt leksikasının, loru danışıq ünsürlərinin də müəyyən bədii-estetik diapozonu vardır. Fikri və hissi təsvir və sərrast ifadə məqamlarında onlarda məhdudluq və üslubi qapalılıq hiss olunmur. Canlı ünsiyyət və milli lüğət şeir dilini milli köklərə bağlayır. Bunun bilavasitə nəticəsi olaraq sözün bədii-emosional tutumu, ekspressivliyi və hissi-idraki təsiri artır. Koloritli leksik vahidlər müstəsna poetik dil materialı kimi müəyyən semantik-üslubi rəng danışıq sözlərinin cövhərindən nəşət edir və beləliklə, poetik düşüncə mütəhərriqliyi şeirin bədii toxumasında xüsusi yer tutan danışıq leksikasının üslubi imkanlarına güvənir: *Başının dərđini çəkmə dünyada /Yetər ki, papaqda bir urvat olsun (Aslan M.); Qazancın bu oldu ki, mülayim oldu adın /Haqq yolu göstərdiyin haqqın qamarladın (Araz M.); Dumanda seçilmir, aylı gecədə /Cılxa işiq olur, cılxa-cılxa nur (Əlioğlu Ç.) və s.*

Köhnəlmiş dil şablonlarından imtina zərurəti artdıqca poetik dilin milli qaynaqlarına maraq yüksəlir, canlı ünsiyyət elementləri poetik nitqin məzmunlu ünsürünə çevrilirdi. Digər tərəfdən, şairin doğulub boya-başa çatdığı bölgənin danışıq koloriti, ləhcə ünsürləri sənətkarın yaradıcılıq üslubunun müəyyən cizgilərini aşkarlayırdı. Bunu şeirin professional vərdişində ədəbi dillə canlı nitq ünsürlərini yaxınlaşdırmağa meyil kimi qiymətləndirmək daha düzgün mövqedir. Nümunələr göstərir ki, şeir dilinə danışıq leksikası daha çox yaraşır verir. Danışıq leksikası səmimi poeziyanın ritminə, üslubi ahənginə həmişə müvafiq gəlir. Çünki onun vasitəsilə xalq psixologiyası, mənəviyyatı və müdrikliyi özünü təqdim edir.

Poetik ünsiyyət prosesində “söz kontingenti” ilə bədii davranış onların mətnində normativliyini, təbiiliyini təmin edir. Həmin sözlərlə onu əhatə edən dil vahidləri arasında süni rabitə hiss olunmur. Buna görə də sinonim cərgənin dominantından daha çox “canlı” sözlərdən istifadə olunur. Söz sənətkarları poetik məlumat vermə məqamlarında canlı danışıq dilinə üstünlük verir, kitab

sözünün müqabilində onun ünsiyyətdə kolorit yaradan ekvivalentlərinə müraciət edirlər. Məsələn, canlı danışıq dilində işləkliyi kütləvi hal almış rus dilinə məxsus “сквозняк” (yeldöyənək) sözünün qarşılığını 1960-80-ci illər şeirindəki qarşılığı tamamilə milli və koloritlidir. Bu, o deməkdir ki, alınmalar şeir dilində daha çox müqavimətə rast gəlir: *Aluşta–yunan sözü /Yelvizaqdi mənası (Borçalı E.); Çoxu yelçəkənə oxşadıb səni / şimaldan cənuba çoxu tapdı (İsmayıl M.) və s.*

Üçüncü yarımfəsildə söz yaradıcılığı ilə bağlı dil normalarına fəal müdaxilə məqamları, bədii mətləbin ifadəsində fərdi-üslubi neologizmlərin fəallığı, poetik forma mədəniyyətinə yeni söz yaradıcılığının xidməti və s. araşdırılır. Məna və forma əlaqələri fonunda yeni söz modelinin bədii obrazlaşdırma fəaliyyətinə təsiri, obrazı yeni söz qəliblərində canlandırmağın üslubi qayəsi, yeni düşüncənin bədii ifadəsi prosesində fərdi söz yaratma əməliyyatının estetik mahiyyəti təhlildən keçirilir.

Müşahidələr göstərir ki, 1960-80-ci illərdəki şeir dilində yeni söz yaradıcılığı həmin zaman kəsiyinin bədii koloriti, fikrə yeni çalarlar və ekspressiya vermə cəhdləri ilə bağlıdır. Söz oyunu, poetik niyyətin tərəvətli ifadəsi ana dilinin ruhunu şeir sətirlərinə hopdurma səyləri yeni söz yaratma təşəbbüsündə öz əks-sədasını tapdı. Yeni sözdən bədii vasitə kimi istifadə onu sənət faktı kimi dəyərləndirmək deməkdir. Oxucunun intellektual səviyyəsinə, bədii zövqünə uyğun gəlməyən trafaret və klişelər, standartlaşmış ifadələr, arxaik düşüncə tərzinin məhsulları seyrəldikcə yeni sözlər üslubi zənginləşmə və təkamül prosesini daha səmərəli məcraya yönəldirdi. İlk baxışda süni söz təəssüratı yaradan üslubi neologizmlər müvafiq bədii şəraitin ehtiyacını ödəyirdi: *Hesablayıb mərminin / uçuş əynəmini /topu ilə atıram ki, /təpə dalında hədəfə dəyər (Rza R.); kəşf etmişdi, edkəndi / dartımın gücünü suya asta–asta, ehtiyatla gir /Tufanda dənizin çəkim gücü var (Rza X.); Öz qurtarıcı, öz qurucum olmasa heçdir (Zəka R.) və s.*

Nümunələrdəki *əynəm (trayektoriya), çəkim, dartım (cazibə), qurtarıcı (xilaskar)* kimi leksik vahidlərin ədəbi dilimizdə qarşılığının hamısı alınmadır. Bu sözlərdə ana dilinə doğma münasibət aşkarlanır. Aşağıdakı nümunələrdə elə “*eqoizm*”,

“*xudbin*” əvəzində “*özümlük*”, “*mənçi*” neologizmləri uğurlu bədii söz yaradıcılığıdır: *Təmizliyə bilməmişik sonacan / nadanlığın, / özümlüyyün kirini; Fikri, sözü döyənək, / sətirləri kələ-kötür, döyənək, / mənən, mən, mənçilərin / həsəd, qibtə etməli / nəyi var?* (Rza R.) və s.

“1960-cı illərdən sonra Azərbaycan dilinin daxili imkanlarına əsaslanan yeni sözlərin yaradılması xeyli güclənir”¹. Lirik nitqin obrazlarındakı yeniləşmə prosesində yeni söz yaradıcılığı poetik ovqat üzərində köklənir, üslubi fakt kimi meydana çıxır. Dilin lüğət tərkibini intensiv şəkildə zənginləşdirən orijinal konstruksiyalı üslubi neologizmlər poetik təfəkkür və düşüncə tərzinin təzahür formasına çevrilməklə sinonim cərgənin kəmiyyət artımını təmin edir. Şablondan qaçma meyli və ifadə sərbəstliyinin doğurduğu neologizm səciyyəli sözlərin mühüm bir qismi improvizə əsasında düzəldilir. Bu o zaman baş verir ki, mürəkkəb söz formasındakı leksik vahidin müəyyən komponentinin donuq şəklini olduğu kimi saxlamır. Onların sükunətli vəziyyəti söz sənətkarı tərəfindən hərəkətə gətirilir. *Deyirik, deyərik deməkpərvərik / Qarnımız doyandan sonra / Özümüzü öyməkpərvərik (Qoca F.); Ay mənim ürəkbir, dilbir dostlarım / yeməkbir, geyməkbir, pulbir dostlarım, / Ay mənim mənimlə əlbir dostlarım / ümidbir, arzubir, yolbir dostlarım (Vahabzadə B.).*

Göründüyü kimi, ilk nümunələr “vətənpərvər” qəlibində və sonrakılar isə “əlbir” modeli müqabilində yaradılmışdır. Dil novatorluğu öz başlanğıcını fikir yeniliyindən götürmüş, söz duyğusu xalq dili zəminində formalaşmışdır. Mətn mühiti yeni sözü adilikdən poetik söz səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Yeni sözün sərrastlıq meyarı müəllifin həmin sözü şeiriyətlə doldura bilmə qabiliyyətidir, şeir dilinin üslub və forma əlamətidir.

Mövcud lüğət ehtiyatı bədii qayəni lazımi dolğunluqla oxucuya çatdırmağa kifayət etmədikdə şairin fitri söz duyumu ədəbi dilin hüdudlarını aşmağa, ənənəvi söz qəliblərinə söz yaradıcılığı prinsipləri əsasında leksik neologizm yaratmağa yönəlir. Bu proses 1960-cı illərdən Azərbaycan poeziyasında milli kökə qayıdış əhvali-

¹ *Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Elm, 1991, s.229*

ruhiyyəsi ilə müşaiyət olunur. Söz yaradıcılığı məsələlərinə diqqət xalqın mənəvi xəzinəsinə qayğıdan, bu dilə tükənməz sevgidən irəli gəlir.

Sinonim cərgəyə daxil olan sözlərin obrazlı ekvivalentini yaratmaq keyfiyyətcə yeni üsluba, deyim tərzinin orijinallığına cəhdin nəticəsi idi. Fərdi söz yaradıcılığı poeziya faktına keçmək üçün canlı danışq koloritindən bəhrələnir, mətnin üslubi ehtiyacını ödəyir. Ən əsası da şeirin tizfəhmlik, hazırcavablıq vərdişlərinin keyfiyyət ölçülərinin göstəricisi olur. *“Alovuncu, oduncu” illərdə /Dəyənək çəkiblər, yaxalaşublar, /Ancaq bərk məqamda yuxalaşublar (Araz M.); Bundan pis axşamlamaq /olmayıb dünyada /olmayıb bundan betər /əliqoybundalıq (Xəzri N.)* və s.

Poeziya dilin inkişafı üçün geniş imkanlı yaradıcılıq laboratoriyası funksiyasını daşıyır. “Söz yaratma modellərindən istifadə edərək ədəbi dilin söz yaradıcılığı potensialını gücləndirir”¹.

Aktual bədii ünsiyyətə səmtləşdirilmə neologizmlərə poetik memarlıq əhəmiyyəti qazandırır. Sözlərdə təcəssüm edən yenilik düşüncəsi öz hududlarını yeni çalarlarla genişləndirir.

1960-80-ci illər poeziya dilinin yeni sözlərlə zənginləşməsi, lüğət tərkibinin kəmiyyət artımı daha çox yeni anlayış, hadisə və sosial münasibətlərin əks etdirilməsi ilə, “fikrin şair üçün daha önəmli çalarlarını yeni sözlə nəzərə çatdırmaqdan ibarət”² idi. Şeir dilində yeni sözlər nominativ yox, daha çox estetik funksiyalarla əlaqəli yaranırdı.

Yarımfəslin birinci paraqrafında şəkilçi morfemlərin söz kökünə artırılması ilə yaranan yeni söz biçimlərinin şeiriyyət faktına keçmə və bədii nitqi zənginləşdirmə vasitəsi kimi nəzərdən keçirilmiş, ayrı-ayrı şəkilçilərin neologizm yaratma sahəsində fəallıq dərəcəsi araşdırılmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, məhsuldarlıq dərəcəsindən asılı olmayaraq, əksər şəkilçilər poeziya dilində yeni sözün törəməsində spesifik işlənmə tezliyi qazanır:

¹ Григорьева А.Д. Судьба поэтической фразеологии в русской поэзии XIX–XX начало в. /Очерки по стилистике художественной речи. Москва. Наука. 1979. с.5

² Бакина М. А. Словотворчество / Языковые процессы современной русской художественной литературы (Поэзия). Москва, Наука, 1977, с.80

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi məhsuldarlıq cəhətdən fəaldır və onların poetik ovqat yaratma əlamətləri ədəbi dil normaları dairəsində çıxış edir, həm də normaya müdaxilə məqamları bədii fənd səciyyəsi qazanır: *vəznçi, sərbəstçi*, (Borçalılı E.) *məzarçı*, (Cəbrayılı V.) *zibilçi*, (Kürçaylı Ə.) *balçı* (Vahabzadə B.) *sözçü*, (Araz M) *araçı*, (İsmayıl M.) *gerçəkçi, hünərçi*, (Zəka R.) *çixışçı*, (Yaqub M.) və s.

-daş şəkilçisi ilə yaranan neologizmlər də nitq mühitinin söz və poetik məna sistemini zənginləşdirmişdir: *dünyadaş, zamandaş, sinifdaş, cəbhədaş*, (Rza R.) *yurddaş, əsrdaş, könüldaş, addaş* (Zəka R.) *eldaş, yerdaş*, (Abdullazadə A.), *yaşdaş, qandaş, zordaş* (Laçınlı A.), *dındaş, çiyindəş* (Rüstəmxanlı S.), *yalandaş* (Kəhirlili S.), *yandaş* (Rza X.) və s.

-laş, -ləş şəkilçisi onomastik vahidləri və apelyativ sözləri fəlləşdirməklə düğruluq, sükunət halı hərəkilik, dinamizm kəsb edir: *Prometeyləşmək* (Rza X), *Təbrizləşmək, dənizləşmək* (Tahir S) və s.

-la,-lə,-lan,-lən şəkilçiləri də söz yaratma prosesində məhdudluq bilmir. Daha çox müəyyən sözün ritmini, ahəngini başqa sətərə,yaxud təqtiyə köçürmək naminə işlədilir: *yazlanmaq, yaslanmaq, toylanmaq* (Nəsim V.).

Bu şəkilçilərlə yeni söz yaradıcılığında aqlütinasiya mühüm yer tutur. Məsələn, “*təbrik etmək*” əvəzinə “*təbrikləmək*” (Mehdi F.) “*araq içmək*” əvəzinə “*araqlamaq*” (Nəsim V.) kimi sözlər bunun bariz nümunəsidir.

Düzəltmə söz mətnin ümumi məntiqi–semantik və ritmik axarında oxucunun düşüncəsini hərəkətə gətirir. Məhsuldarlığı ilə seçilməyən şəkilçilərin söz yaratma imkanlarını genişləndirir. *Keş–qürbətkeş*, (Kürdoğlu H.), *şələkeş* (Laçınlı A.), *baz–qoşmabaz, canbaz, xana–insanxana* (Rza R.), *farelxana* (Əliyev M.) və s.

Quru kitab dilini sevməyən şeir dili qapalı leksikonu da qəbul etmir. Burada hətta söz yaradıcılığında passiv olan şəxs əvəzlilikləri də leksik şəkilçilərlə işlənilib okkazional sözlər yaradır: *Sənli, mənli*, (Qabil) *sənlik*, (Zəka R.), *sənsizlik* (Azəroğlu B.), *mənləşən*, (Abdullazadə A.) *mənsizləşdirən*, (Vahabzadə B.) və s.

Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində, demək olar ki, iştirak etməyən şəkilçi yoxdur. Lakin kökü, həm də şəkilçisi

Azərbaycan dilinə aid olanların fəaliyyət dairəsi daha genişdir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, feldən isim düzəldən şəkilçilər daha çevikdir: -ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi şeir dilində təsadüfdən – təsadüfə yox, sistem halında yeni isim əmələ gətirir: *utanım*, (Nəsim V.) *susum*, *qalxım* (R.Rza) və s.

Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir var ki, -ım (-im, -um, -üm) ancaq samitlə bitən fellərə artırılır və belə (saitlə bitən fəle artırılan–M.H.) variant yoxdur”¹ Halbuki 1960-80-ci illər şeirində belə formaya rast gəlirik: *qavram*, (Araz M.) *sıçram*, (Əlioğlu Ç.) *göynəm* (Laçınlı A.) və s.

Sabitləşmiş düzəltmə sözün bir komponenti dəyişərək leksik-semantik məna saxlanılsa da, üslubi boya keyfiyyəti dəyişir: *sevim* (*sevgi*), (R.Rza), *savaşçı* (*döyüşçü*) (Laçınlı A.) *təvazöülü* (*təvazökar*) (Qabil) *dünyagir* (*cahangir*) (Araz M.) *rüşvətçil* (*rüşvətخور*) (Sadiq F.) və s.

“Çimərlik” modelinə uyğun yeni söz yaradıcılığına təşəbbüs artmışdır: *dincərlik* (Rza R.), *bənzərlik*, *düzərlik* (Salahzadə Ə.), *gülərlik* (Əlioğlu Ç.) və s.

Morfoloji okkazional sözlər dil normalarının pozulma halları ona görə təbii qarşılır ki, burada vacib olan sözün leksik mənasından daha çox yaratdığı bədii təəssüratdır: *ölərcəsinə*, *darğınlıq* (Zəka R.) *bəxtəvərsiz* (Əliyev M.) və s.

Düzəltmə sözlərin məzmunu, həm də struktur göstəriciləri oxucu ilə bədii–estetik ünsiyyətin qurulmasında, nitqin motivləşməsində müsbət rol oynayır: *fikirçilik* (*intellektuallıq*), (Zəka R.) *qatılıq* (*qabalıq*), (Laçınlı A.) *köhnəlməzlik* (Laçınlı A.) və s.

Söz yaradıcılığında 1960-80-ci illərə məxsus poetik ovqatın nəfəsi duyulur. O, zahirən patetik, çox vaxt ritorik təsir bağışlasa da, forma gözəlliyi ilə poetik düşüncədəki tərəvəti aşılamaq cəhdi özünü doğruldur: *bir ürəklik kədər*, *bir sevimlik məhəbbət* (Araz M.), *bir uçuşluq qanad* (İsmayılzadə İ.) və s.

İfadə nizamında mütəhərriklik, göründüyü kimi, sözün məna yükünün zənginləşməsi üçün mühüm amildir və bu elastiklik nəticəsində yaranan yeni sözlərdəki daxili enerji poetik dilin

¹ Cəfərov S. *Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı*. Bakı, ADU nəşri, 1960, s.92

təbiətindən irəli gəlir. Bu cür sözlər işlənmiş misralarda üslubi-semantik yetkinlik yaranır: *qəfilcil* (kəmfürsət) (Əlioğlu C.), *öyrənc* (adətəkdə), *öyünc* (tərif), (Rüstəmxanlı S.), *öləri* (ölümə məhkum) (Qoca F.) və s.

Yarımfəsilin ikinci paraqrafında 1960-80-ci illər poeziyasında sintaktik yolla yaranan sözlərin bədii dil mühitində doğurduğu rezonans, şeir texnikasının tələb və prinsiplərinə uyğunluq meyarları, üslubi siqləti və s. önə çəkilir. Göstərilir ki, semantik və leksik-qrammatik improvizasiyadan istifadə şeir dilini monotonluqdan, ifadə yeknəsəqliyindən qurtarır. Yeni mürəkkəb sözlərin bədii-texniki quruluşu poetik məna ahəngindən törəyir. Mürəkkəb konstruksiyalı söz yaradıcılığı şairin neologizmi mətnə doğmalaşdırma vərdişinin göstəricisinə çevrilir.

Mürəkkəb sözün komponentlərinin məxsusi məna ilə motivləşməsi şairin bədii dilə, onun strukturuna şüurlu müdaxiləsinin nəticəsidir və o, təsvir israfçılığının qarşısını almaqda fəal iştirak edir. Söz birləşmələrinin leksikləşməsi və tərkibindəki sözlərdə məcazilik bədii niyyətin çevik qavrayışına xidmət edir: *Qorxur ki, o qəlbikür / İsdədiyini aldada (Laçınlı A.); Qəlbicirkin göyçəklər var (Aslan M.), Düşünsə fikribağlı, danışma dili bağlı (Rüstəmxanlı S.); Sözündən dönüblər sözüdönüklər (Göyçaylı İ.); Qələmin bəşəri qoruya bilmir, / Əməliayridən, əli ayridən (Araz M.) və s.*

Sintaktik üsulla yaranan neologizmlər söz sənətkarının təsvir obyektini ritorik tərzdə yox, real cizgilərlə əks etdirmək niyyətindən, bədii düşüncəni həyati faktlarla konkretləşdirmək istəyindən törəyir. Şairin təsvir predmetinə poetik münasibəti ilə bağlı yaranır və fərdi-psixoloji keyfiyyətlər həmin münasibətin təcəssümündə meydana çıxır: *Dünya dözməz biryönlüyün zərbinə (Aslan M.); Yenə çoxmu sözboyayan, misrayozan (Sabahzadə Ə.); Suqovuşan, sugörüşən, suöpüşəndə / Bu çayların balıqları sevinirdimi? (Əlioğlu Ç.) və s.*

Mürəkkəb söz yaradıcılığı ilə əcnəbi sözləri, alınmaları sıxışdırıb çıxarmaq təşəbbüsünü də sanki poeziya öz üzərinə götürmüşdür. Bu prosesdə bir qisim mürəkkəb söz bu və ya digər anlayışın adlandırılmasına istiqamətləndirilsə də, bir qismində poetik təəssüratın gücləndirilməsinə xidmət açıq-aşkar hiss olunur: *Canqurtaran (təcili yardım) (Rza R.), vaxtölçən, hirsucaldan*

(İsmayılzadə İ.), *işıqölçən* (Laçınlı A.), *havaölçən* (Qoca F.), *dalğatutan (radio)*, *nəfəstutan (fenendoskop)*, *həmişəgülən* (Arif H.) və s.

Mürəkkəb söz yaratma qəlibindən çıxmış hər bir söz mətn mühitinin ona verdiyi üslubi sanbalı da əks etdirir. Məsələn, “*özündən müştəbeh*” qəlibində R.Rza “*özündəndahi*”, “*özündənklassik*”, A.Laçınlı “*başdan xarab*” ülgüsündə “*başdanyuxa*”, M.Araz “*üzbəüz*” stampında “*izbəiz*” X.Rza “*xoşbəxt*” sözünün sintaktik strukturunda “*ağbəxt*” M.İsmayıl “*astagəl*” biçimində “*astaqədəm*” sözlərini yaratmışlar.

“Elmi və publisist üslubun nümayəndələri, xüsusilə termin yaradıcıları onlar (şairlər – M.H.) qədər dərinə gedə bilmirdilər”¹. Yeni söz yaradıcılığı missiyasını bədii söz ustaları öz üzərinə götürürdülər: *duyumömi (intiusiya)* (Rza R.), *telegüzgü* (Rza X.), *yolbəyi (yol polisi)* (Laçınlı A.) və s.

Söz quruculuğuna fəal müdaxilə ilə şair öz söz arsenalını genişləndirir. Fərdi söz yaradıcılığı bədii keyfiyyətinə, üslubi mükəmməlliyinə görə məcazlara çox yaxındır. Təsadüfi deyildir ki, şeir dilindəki yeni mürəkkəb sözlərin böyük bir qismi məcazi birləşmələr əsasında formalaşmışdır: ***Qızıl göz ildirim, parlaqqanad manat*** (Laçınlı A.), ***qoşmaqanad köhlən*** (Aslan M.) və s.

Söz yaradıcılığında alınma leksika da fəallıqdan qalmır, poetik faktor kimi üslubi – leksik səviyyədə çıxış edir: *neocəllad* (Sabahzadə Ə.), *antiməğlubiyət*, *aeromeydan*, *tüstüfor* (Rza R.) və s.

Ənənəvi normalardan yayınma mürəkkəb söz konstruksiyalarında da müşahidə olunur və üslubi adət halına keçir. Bu, ritm və intonasiyaya, qafiyə, simmetrik bölgü və şeir poetikasının digər tələbləri ilə əlaqəli olur: *Buna duruş gətir, buna döz gətir; Heç kəsə oxşamamaq /hələ öz olmaq deyil* (Aslan M.) və s.

Sxem uyğunsuzluğu olsa belə, yeni mürəkkəb söz üslubi novatorluğa yiyələnir, oxucunun təfəkkürünə çeviklik verməyə xidmət edir. Məsələn, R.Rza “*təngnəfəs*”i semantik və struktur cəhətdən yeniləşdirib “*nəfəstəng*” şəklinə salmışdır. “*Canıdözümlü*” yerinə “*dözümcanlı*” (Laçınlı A.), “*qoluzorlu*” əvəzinə “*gücüzorlu*”

¹ Hacıyev T.İ. Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990, s.5

(İbrahim K.), “*kəsə yol*” müqabilində “*yolkəsə*” (Rza X.) üslubi neologizmlərin ifadəlilik imkanları ilə şeiri təchiz etmişlər.

“**Poetik frazeologiya**” adlı üçüncü fəsildə 1960-80-ci illər mərhələsində şeir dilimizin ilkinliyinə qayıdış və təbiilik meyilləri, frazeoloji söz birləşmələrinin yaradıcılıq laboratoriyasında kəsb etdiyi yeni keyfiyyətlər araşdırılır. Şeirin nitq sisteminə frazeoloji leksikanın müdaxiləsi və şeir mətninin təşəkkülündəki səmərəli mövqeyi aydınlaşdırılır. Frazeoloji materialın yaratdığı bədii ovqat üzərində dayanan xalq hikməti, dilimizin milli ruhu haqqında irəli sürülən tezislər 1960-80-ci illər poeziyasında frazeoloji vahidlərin çoxyönlü üslubi-poetik xüsusiyyətlərindən danışmaq imkanı verir. Həmin tezisləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

Xalqın bədii təfəkkür məhsullarına aludəçilik şeiri xalq dilinin təbii ifadə üsulları ilə zənginləşdirir. Frazeoloji dil faktlarında təzahür edən koloritli ifadə tərzini onun əsas üslubi istiqamətini müəyyənləşdirir. Müəllif niyyətinin aydın ifadəçisi olmaq etibarilə frazeologizmlər varlığı obrazlı qavrayışın estetik istiqamətində mühüm səciyyə daşıyır. Orijinal ekspressiya mənbələri kimi frazeoloji birləşmələrdən şeir mətni ifadəlilik və üslubi dəyərlər əxs edir. Bədii effekt və obrazlı düşüncə öz canlı ifadəsini frazeologizmlərdə tapır: *Nə qədər ümidim toxundu daşa /Nə qədər istəyim gözümdə qaldı* (Arif H.); *üfüqdə qara buludlar bağırdı /Qorxudan yarıldı qaranlığın bağı* (Azəroğlu B.); *Fəqət necə insansan /Anasının əmcəyini kəsənlərin /Ana andına? /Dədəsindən-nənəsindən kəsənlərin /Ata andına* (Mustar Ə.) və s.

Frazeoloji dil ünsürlərinin bədii mətdəki iştirak həddi və fəallığı keyfiyyət faktı kimi şeirin sənətkarlıq, bədii-estetik hədudlarının genişlənməsində mühüm rol oynayır. Onun deyim qəliblərində orijinal poetik nəfəsin tərəvəti duyulur, bədii inikas prosesində istiqamətləndirici dəyər kəsb edib əhatədəki söz mühitində estetik mündəricəli bir kateqoriya səviyyəsinə qalxır. Frazeologizmlər təbii və nüfuzedicilə şeir dilinin formalaşmasına stimül verir, mətni canlı danışmaq faktları ilə zənginləşdirir, rəşional keyfiyyət həddinə çatdırır: *Görüm qara olsun, ay ölüm, üzün /Bu necə kədərdir, bu necə hüzn* (Bayram T.); *Qazancı xalqının qanından çıxır, /Çörək itirəndi, ad batırandı* (Laçınlı A.) və s.

Frazeoloji materialın şeir nitqinə daxil edilməsinin estetik prinsipləri milli poetik təcrübənin əsaslarına söykənir. Dərhal sezilir ki, bədii təmliklə mündəricə aydınlığının sintezi frazeologizmlərin mayasındadır. Obrazlılığın müəyyən cizgiləri frazeoloji birləşmələrin daxili məzmununda artıq mövcuddur. Şeir mətnində onun poetik – üslubi impulsları daim təzələnmə prosesi keçirir. Xalq düşüncə tərzii və obrazlı idrak qabiliyyətinin dərinliyi frazeoloji vahidlərin təmsalında təzahür formasını tapır. Frazeologizmə müraciətin arxasında obrazlar sistemini tənzimləmək stixiyası görünür. Bu forma komponentinin mündəricə ilə əlaqəsindən nəşət edən obrazlı sözlər bir – birinə calaşaraq bədii mətləbin dolğun ifadəsini gerçəkləşdir.

Xalq danışığı dilinin potensialına nüfuz etmək, oxucunun düşüncəyə sövq etmək, duyğularını hərəkətə gətirmək, əhatəsindəki dil ünsürlərini də fəallaşdırmaq frazeologiyanın nəzərə çarpan üslubi özünəməxsusluğudur. Onlarda xalq yaradıcılığına məxsus koloritli deyim çalarları, xalq psixologiyası və düşüncə tərzii vardır. Folklor üslubuna xas olan nüansların şeirə nüfuzu təbii rənglər bolluğuna, milli deyim koloritinin zənginliyinə gətirib çıxarır: ***Həmişə döşünə döyən** şairin /Təbibdən, dərmandan söz açır indi (Arif H.); Özüm yeddinci qatdayam /Kefim göyün /yeddinci qatında (Rza R.); Səni əlimdən alıb /Günəşi gündüzümdən /Dünya gözündən düşüb /Düşmüşəm öz gözümdən (Rüstəmxanlı S.) və s.*

Frazeologizmi üslubi çalarlarına uyğun seçmə vərdişi və istifadəsindəki sənətkarlıq səriştəsi 1960-80-ci illər şeirində olduqca önəmli faktdır. Frazeologizmlərdəki deyim tərzii qondarmaçılıqdan uzaq olduğu üçün sairlərimiz dilin milli qaynaqlarından müxtəlif üslubi çalarlar mənimsəmişlər. Sabit birləşmələrdə nominativ mənə, məntiqi amil, ünsiyyət funksiyası öz yerini emosional-ekspressiv və estetik keyfiyyətlərə güzəştə getmişdir. Onlara daxili məzmunu və strukturuna görə yox, üslubi elastikliyi, poetik ovqat üçün yararlılığı baxımından yanaşılmışdır. Bu cəhətdən “frazeologizmlər sözlərin ekspressiv sinonimləri keyfiyyətində qəbul edilməlidir”¹.

¹ Попов В.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. Москва, Высшая школа, 1976, с.7

Azərbaycan dilinin frazeoloji fondunun poeziya dilində fəaliyyət sferası ona görə genişdir ki, o, şeir dilini doğma folklor nəfəsinə qovuşdurur. Şeir dilin koloritli qaynaqlarından cansız sxem şəklində yox, canlı ünsiyyətdən doğan sanbal formalarından bəhrələnir.

Poetik anlayışların təsirli ifadəçisi kimi frazeoloji tərkiblər ünsiyyət dilinin koloritlilik üstünlüyü ilə seçilir və danışq elementlərini şeir dilinə gətirir. Onun üslubi potensialında lirik məzmun xüsusi dolğunluqlarla aşkarlanır: *Sən vuran yaranı vətən sağaltdı /Ellərin yanında ağ oldu üzüm /Gülə bilmirsən daha bığaltı /Gözümə tikan tək batıram özüm (Abdulla A.); Atan yan səngərdə canını qoydu, /Quyruq bulamağı, diş qıcamacağı /Gözə soxulmağı, tələ qurmağı, /kiçiklərə hər gün qan uddurmağı /Xəlvətdə pambıqla baş kəsməyi sən /Kimdən öyrənmisən (Muxtar Ə.) və s.*

Frazeoloji vahidlərin bədii leksikanın mühüm ünsürü kimi yaratdığı obraz poetik kəşf təsiri bağışlayır. Şeirinin daxili poetik pafosu frazeoloji tərkibin canlandırdığı forma və mündəricədən hasil olur. Üslubi ehtiyac məqamında və bədii sənət ölçüləri daxilində xüsusi çeviklik nümayiş etdirən frazeologizmlərlə lirik obrazın təsvirində təbii deyim tərzini gücləndirmək qayəsi izlənilir. Onlar məzmunlu hissi mühit yaratmaqla milli bədii düşüncəni əks etdirir, dil faktlarında bədii-estetik aspektin vüsətinin, poetik miqyas ölçülərinin genişlənməsinə rəvac verir.

Danışq frazeologiyasından istifadə üslublarından aydın hiss olunur ki, şeir nitqinə danışq çalarlarının gəlməsində, canlı ifadə formalarının təşəkkülündə, bədii nitq atmosferinin yaranmasında onun bədii – idraki gücü fəal mövqedə dayanır. Frazeoloji dil ehtiyatı poetik ünsiyyətin bünövrəsini təşkil edir. Canlı ünsiyyət dilinin frazeologiyasına müraciət məqamlarında poetik düşüncənin bədii qavrayış hüdudları genişlik tapır: *İldə bir yol çıxır /ilan qabıqdan. /Fəqət birçə gündə /dünya yer üzündə /Dəridən–qabıqdan /Min yol çıxanlar /Qarşıma çıxdı, /Onların dişində yalan zəhəri. /Yadına /Biri də “qayğıyla” üstündə əsib /Biri yastıq qoyub /başın altına /Biri də pambıqla elə baş kəsib (Xəzri N.) və s.*

Canlı və təbii xalq danışq dili ilə poetik ünsiyyət şeir dilində frazeologizmin mütəhərriklik keyfiyyətinə yeni hərəkət verir. Bədii

həqiqətin poetik təsdiqinə yönəldilən frazeoloji dil materialları leksik vahidlərin obrazlı ekvivalenti kimi lirik inikas imkanlarını yüksəldir. Frazeoloji birləşmələrdəki hazır poetik obrazlar öz əhatəsinə də estetik müəyyənlik gətirir, zəngin üslubi imkanları onu bədii təsvir vasitələrinin mərkəzi fiquruna çevirir, estetik-məntiqi tutumu ilə poetik pufosu açır. Deyim sadəliyi ilə poetik qayənin anlaşılıqlığına, mətnin üslubi-estetik təkamülünə zəmin hazırlayır. Nəzərdən yayınmır ki, xalq danışığı frazeologiyasının şeir mətnindəki fəallığı dil sənətkarlığının və bədii keyfiyyət uğrunda mübarizənin tərkib hissəsidir.

“Frazeologiya insan şüurunun hazırladığı ilk bədii məhsuldur. Frazeoloji vahidlər öz başlanğıcında məhz bədii əsərdir”¹. Xalqın poetik düşüncə tərzinə və bədii yaradıcılığına yaxınlığı ilə o, şeir dilinə poetik aforizm ağırlığı, dərin xalq hikməti aşılayır. Xalq müdrikliyinin bəhrəsi kimi söz axtarışlarını daha səmərəli məcraya yönəldir, bədii təsir və idrak keyfiyyətlərinin artımına intensivlik verir. Sözdən obraza keçid frazeoloji birləşmələrdəki məcaziliyin daxili enerjisindən güc alır. Frazeoloji ifadənin hər bir struktur elementi güclü lirizmlə yoğrulmuş təfərrüatlar canlandırır, bədii nitq atmosferini yüksəldir: *Düşür də, düşmürdə gedənlər yada /Qarışır insanın başı dünyada /Nə qədər ulduzlar sönmüş dünyada, /Yerdə tər çiçəklər saralıb, ata (Hüseynzadə H.); Hamı uca tutsun insan adını, /Qoy qəlbi qaralar yanıb qaralsın, /Yaxşılıq açanda qol – qanadını, /Yamanın əlləri qoynunda qalsın* (Bayram T.) və s.

Göründüyü kimi, şeir mətni dilin frazeoloji xəzinəsini bütünlüklə səfərbərliyə almaq və onların potensial imkanlarını açmaq fürsətidir.

“*Frazeoloji navatorluq*” adlı ikinci yarımfəsildə frazeoloji dil faktlarının aktualaşdırılması, onlar üzərində novatorcasına aparılan üslubi əməliyyatın mətn mühitində yaratdığı yeni məna çalarları, üslubi incəliklər tədqiqata cəlb olunur. Sabitləşmiş xalqı ifadələrə müdaxilə novatorluq faktı kimi təhlildən keçirilir. Belə bir qənaət formalaşdırılır ki, frazeoloji materialı olduğu kimi, ancaq nominativ

¹ Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 cildə, 1 c., Bakı, ADU nəşri, 1976, s.4

– kommunikativ funksiyada işlətməyin fərdi dəsti – xəttlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Mətnin bədii toxumasında diqqətçəkən naxış olmaq üçün frazeoloji tərkiblər müəyyən struktur – semantik, üslubi təbəddülatlara məruz qalır, öz ilkin formasından, başlanğıc məzmunundan yeni cizgilər mənimsəyib onu tərəvətli çalarlarla zənginləşdirir. Novatorluq frazeoloji birləşmələrin üslubi diapozonuna, estetik qavrayışına xidmət edir. Konstruksiya və semantikadakı müəyyən aktuallaşma frazeologizmlərin imkanlarından maksimum istifadə cəhdləri ilə müşayiət olunur. Bədii motivləşmə aktuallaşdırılmış frazeologizmin üslubi imkanları və ekspressivliyi üzərində qurulur. Məsələn, “Qızınmadıq istisinə, kor olduq tüstüsünə” aktuallaşaraq hər bir müəllifdə ayrı – ayrı təəssürat və psixoloji detallı emosionallaşdırmaq məqsədi izləyir: *Sən ki mənim oduma alışmazdın, nə olar /Əminəm ki, gün gələr, alışarsan tüstüsünə* (Vahabzadə B.); *Özləri közə qızındı. /Sənə bəxş etdilər tüstünü;* *Ocağın oduna yadlar qızınır /Onun tüstüsünə kor olub gürcü* (Abdulla A.); *El qızınsin istisinə /Kor olmasın tüstüsünə* (Bədəlzadə A.). *Bir sevgi ocağı yanımda yandır. /İstisi özgənin, tüstüsü mənim* (Yaqub M.); *İsinmişik istisinə, /kor olmuşuq tüstüsünə* (Ağasəfa) və s.

Frazeologiya dildə semantik hadisədir və poeziya dilində qazandığı estetik keyfiyyətlərdə aktuallaşdırma əməliyyatı mərkəzi yer tutur. Poetik fəhmlə onun bu və ya digər komponentinin əvəzlənməsi, ixtisarı novatorluğun mühüm üslubi cizgilərini müəyyənləşdirir. Sabit konstruksiyaya belə müdaxilə bədii qavrayış prosesinin əsas istiqamətini təşkil edir, üslubi fərdiyyət qabarıq əlamətlərlə təzahürünü tapır. Klişə forması almış “*Gözümün kökü saraldı*” frazeoloji ifadə bəzi hallarda olduğu kimi də işlənir: *Saralıb hicrindən gözümün kökü, /Yoxsa gözə gəldin, gözə görün bir* (Sadiq F.); *Bu cığırım haçan yola çıxacaq, /Gözləməkdən gözüm kökü saraldı* (Kəmərlı A.).

Əksər hallarda isə frazeoloji dəyişmə kompozisiya ornamentinə çevrilir, mühüm arxitektonik vasitə kimi çıxış edir. Frazeoloji birləşmənin birçə damlası da poetik fikrin üfüqlərini genişləndirir. “Onun birçə “qıgılıcım”ı ilə edilən eyham təsəvvürdə tərkibi bütöv şəkildə canlandırır, oxucunun təfəkkür qabiliyyətinə

təkan verir: *Gözümün kökü sarı, /Kim qırır bu intizarı!; Üfüqdə göy gözün sarı həsrəti (Rza R.); O sarılıq mənim də gözlərimin kökündədir; Bəbəyim də sarılandı, /O tayda sarıalan zəmi (Bəhmənli V.); Bir gəlinin gözlərində /Bir sarımtıl həsrət dağı (Araz M.) və s.*

R.Rzanın məşhur “Rənglər” silsiləsindəki “Sarı” şeirində məlum frazeoloji ifadə bu cür aktuallaşdırılıb: *Yol çəkən gözlər.*

1960-80-ci illərdə frazeologizmlərə aludəçilik və ona müraciət intensivliyi, frazeoloji novatorluq aydın və dəqiq dillə yazmaq prinsipindən doğur. Aktuallaşdırma poeziya dilində frazeoloji vahidlərin mütəhərrikliliyini təmin edir, üslubi dəyəri yeni deyim orijinallığı ilə dolğun görkəmə, dərin məna sıqlətinə çatdırır. Frazeoloji materialla belə şüurlu münasibət, şeir dilinə novator baxış poetik ifadə şəkillərini sxematizməlikdən uzaqlaşdırır, tutumlu lirik material səciyyəli frazeoloji modellərdəki təbəddülət, sabitləşmiş ifadələrin improvizasiyası güclü yaradıcılıq aktı olub xəlqi deyim tərzini, milli ruhu və koloriti təmsil etmə mövqeyinə yiyələnir.

Sabit söz birləşmələrinin üslubi differensiyası mükəmməl və müəyyən əndaza çərçivəsində yeni ifadə modeli yaradır, bu model daxilində onların semantik yükü ilə üslubi potensialı açılır. Tükənməz qaynaqlardan – milli təfəkkürdən və xalq məənəviyyatından qidalandığından frazeoloji novatorluq müxtəlif səciyyəli motivləşmə və əhvali–ruhiyyə assosiyasiyası üzərində qurulur. Poetik ovqat və məzmun təzələyi hazır ifadə qəliblərinə müdaxilə məqamlarını zəruriləşdirir və yeni mündəricəyə cavab verə bilən forma axtarışlarına təhrik edir. Dilin bədii–estetik potensialı hərəkətə gəlir və şeir nitqinin təbiətinə xas emosional–ekspressiv dəyərlərin təcəssüm vasitəsi olur. Məsələn, “*İt hürər karvan keçər, yel qayadan nə aparar*” deyimi aşağıdakı formalarda improvizəyə uğradılmışdır: *Yaxşılardan ruhunu /Yorurlar orda burda /Qoy olsun, karvan keçər ...Oxu ilhamını oxu (İsmayıl M.); Fil gedir ... ardınca hürür alabaş /Köpəklər saxlaya bilmir filləri (Rza X.). Mən sarvanam, yol gedirəm, /Karvanıma hürənə bax. İtlər hürər, maşın keçər /İtlər hürər, qatar keçər (Rüstəmxanlı S.). Qoy ömür gül açsın arzu, diləklə. /Demə ki, qayadan yel nə aparar (Əlioğlu Ç); Məni dilləndirən söz*

yarasıdır, /Heç nə aparmayıb qayadan yellər (Əkbərzadə Ş.). Kim nə deyir, desin /Karvan keçir.../Zəngildəyən alabaşdır (Rza R.) və s.

Üslubi məna ağırlığı frazeologizmlərin quruluşuna və məzmununa müdaxilə edilmiş variantlarında daha sanballı formalara düşür, bütöv kontekstdə xalq müdrikliyinin siqlətini yaradır. Novatorcasına yanaşma ilə müəllif sanki frazeoloji birləşmələri ilkinliyindən, əslindən ayıraraq “özünüküləşdirir”. Poetik qayənin obrazlı təsdiqinə, lirik təəssüratların orijinal ifadəsinə frazeoloji novatorluğun fəallığı vasitəsi ilə nail olur.

Frazeoloji novatorluq xalq dilinin, onun poetik ifadə imkanlarının zəngin təcrübəsini mənimsəmə vasitəsidir. Bədii təfəkkür fəaliyyəti üslubi – estetik axtarışların məcrasına yönəldilərkən frazeologizmlər daha intensiv aktuallaşma xisləti nümayiş etdirir. Söz üzərində yaradıcılıq işinin, yaradıcılıq sınağının uğurlu nəticəsi kimi özünü göstərir. Obrazlı təfəkkürün sanballı inikas forması olmaq etibarilə frazeoloji tərkiblər milli düşüncəni özündə əks etdirməklə yanaşı, ona yaradıcı münasibət doğurur. Frazeoloji novatorluq cəhdi özlüyündə sözün cövhərini aşkarlayıb fikri aydınlıq və bədii tamlığın sintezinə istiqamət alır, sabit birləşmələr üzərində aparılan aktuallaşdırmaya şair tərəfindən şüurlü nəzarəti zəruriləşdirir. Məsələn, Qabil “*Üzürəm saman çöpündən yapışa – yapışa /Vuruşa – vuruşa, əlləşə - əlləşə, çalışa – çalışa (Qabil)*” misraları ilə başlanan irihəcmli “*Saman çöpü*” şeirini bütövlükdə məlum frazeoloji vahidin motivi üzərində qurmuş, həmin bünövrədə bədii fikrin poetik – fəlsəfi tutum dairəsi geniş miqyas kəsb etmişdir. Eyni frazeoloji tərkibi C. Novruz belə aktuallaşdırır: *Yoxdur böyük, kiçik inam / Bəzən böyük bir dəryada /Boğulana bir çöp –inam (Novruz C.)*.

Sabit söz birləşmələrinin forma dəyişikliklərinə məruz qalması, şəkildən – şəklə düşməsi halları şeir üslubunun eksperimental faktı kimi meydana çıxır və uğurlu məqamlarda struktur fərqi poetik – məzmunu fərqi də təsirsiz qalmır. Yeni ifadə yaradıcılığının bütün əlamətləri bədii – üslubi mənalarda fəlakətə, poetika – sənətkarlıq planında yaradıcılıq uğurlarına yeni istiqamət verir. Novatorluq səviyyəsi kəsb etmə frazeoloji materialı şeir dili

örnəyinə çevirməyin sirrini açır, onun xüsusi bədii aksent yaratma keyfiyyətini təzahür etdirir.

Frazeoloji novatorluqdan istifadə mədəniyyəti, folklor dili ilə təmas 1960-80-ci illər poeziyasında yetkin formalarda özünü hiss etdirir. Frazeoloji dil ünsürlərinin aktuallaşdırılmasının iştirakı ilə deyim üslubunda folklorla yaxın bədii təmas duyulur. Belə bir fikir təkzibolunmaz arqument kimi əyaniləşir ki, “Folklor frazeologiyanın mənbəyidir. Canlı danışiq dili milli frazeologiyanın əsas zənginləşmə qaynağıdır”¹ və frazeoloji novatorluq lakonizm törətməklə dil faktlarının sənət potensialını aşkarlayır.

Ana dilinin idiom qəliblərindən yaradıcı istifadə, bədii – üslubi situasiya və şəraitin tələbi frazeoloji novatorluğa ehtiyac doğurur. Həmin ehtiyacdən əmələ gələn hikmətli söz tərkibləri bədii tapıntı səlahiyyətindədir. Xalq ifadələrinə bənzər ifadələr – sentensiyalar şeirin forma mükəmməlliyinə və məzmun gözəlliyinə xidmət edir. Ayrı – ayrı poetik istedad sahiblərinin özünə məxsus olan fərdi aforizmləri, hikmətli ifadələri 1960-80-ci illər poeziyasının poetik – üslubi inkişaf istiqaməti kimi izah edilir. Fərdi frazeoloji novatorluq – hikmətli söz yaradıcılığı, semantik cəhətdən zənginləşdirilmiş dildən novatorcasına faydalanmağın füsunkarlığını nümayiş etdirir. O, şeiri folklor düşüncə tərzii ilə bağlama, yeni obrazlarla zənginləşdirmə vasitəsidir. Frazeologizmlərin ekvivalenti səviyyəsində bədii – estetik kamillik nümunəsi olan fərdi hikmətli ifadələr də frazeoloji dil vahidlərinin bədii həyatını yaşayır. Məsələn, M.Müşfiqin dillər əzbəri olan “*Yaşamağı hamı bilər, yaşatmaqdır böyük hünər*” aforizmi poeziya tarixinin 1960-80-ci illər mərhələsində eyni semantik mənanın yeni ifadə vasitələrini üzə çıxartdı: *Yaşadıram seni mən. /Başqasını yaşatmaq /Daha gözəl olurmuş /Yaşamağın özündən (Vahabzadə B.); Yaşamağa nə var, qardaş, /Hünər odur yaşadasan (Araz M.); Yaşamaq hünər deyil, hünər yaşatmaqdadır (Zəka R.) və s.*

Yeni yaradılmış “qanadlı sözlər” zəngin təcrübənin təməli üzərində qərar tutmuş sistemli ifadə tərzidir. Bədii – frazeoloji

¹ Бабкин А. Н. Русская фразеология, ее развитие и истоки. Ленинград. Наука, 1970, с.106

strukturlar şəklində məntiqi – estetik tutumunu dolğunlaşdıran aforizmlər bədii dil sənətkarlığının spesifikasını qabarıq nümayiş etdirir: *Bir ovuc torpaqdan dönən deyiləm /Bir ovuc torpağa dönənə kimi (Arif H.); Bircə şapalağa dəyməyənləri /Hörmətə mindirmə bir şapalaqla (Araz M.). Bəxti itirənin vaxtı var yenə /Vaxtı itirənin bəxti tapılmaz (Bədəlzadə A.)* və s.

Frazeoloji novatorluq obrazlılığın spesifik təzahür formalarındandır və o, şeir dilinin folklor kökünə, canlı xalq ünsiyyət dilinin ilkinliyinə bağlılığı ilə tənzimlənir.

“Nəticə”də tədqiqatın əsas qənaətləri ümumiləşdirilmişdir:

1.Poeziya dilin daxili enerjisinə, üslubi – semantik potensialına həssas və ciddi rezonans daimi keyfiyyətdir. Poeziya sərvətinə çevrilən linqvistik material dil sənətkarlığının əsas komponentidir. Bu amil şeir dilinin bütün elementlərini ciddi bədii – üslubi meyarlarla araşdırmağı zəruriləşdirir. 1960-1980-ci illər şeir dilinin proses və inkişaf halında şərh deməyə əsas verir ki, bu dövr poeziya dilinin inkişaf istiqamətinin yeniləşməsində xüsusi mərhələ olmuşdur.

2.Şeir mətninin ritmik quruluşu intonasiya gözəlliyinə yol açır, onun potensial imkanlarına, daxili dinamikasına təkan verir, estetik səslənmə keyfiyyətləri də ondan törəyir. Şeirin daxili məzmunu ilə ritm və intonasiya bədii mündəricənin hərəkətverici qüvvəsinə, fikirlərin qəbul etdiyi və hərəkətdə olduğu formaya çevrilir. Fonoloji vahidlərin gözəl səslənməsi fonunda gerçəkliyin bədii harmoniyası canlandırılır və onun sayəsində obrazlılıq dil vahidlərinin kommunikativ funksiyasını üstələyir.

3. Alliterasiya və assonans maraqlı üslubi fiqur, vacib estetik kateqoriya kimi poeziya dilinin səciyyəvi əlamətlərini təşkil edir. Səs naxışlarına fəal münasibət gerçəkliyin lirik inikası üçün olduqca əlamətdardır. Səslərin nizamlı təkrarının doğurduğu qeyri – adi assosiasiyalar poetik formanın fonetik spektrlərini bütün çalarları ilə əhatə edir. Fonetik paralelizmlərin tələffüzlə bağlı estetik məziyyətləri şeir nitqinin səs quruluşunun akustikasını poetik məcraya yönəldir.

4.Səs komplekslərinin təkrarı, xüsusən omonimlərin yaratdığı ritm və avazlanma fonunda, səs – məna effektlərinin bünövrəsində

bədii qayə qabarıq şəkildə meydana çıxır. Onlar fonosemantik effekti yüksəldib üslubi mühit yaratmaq imkanlarına görə diqqət çəkir. Dil materiallarının ahəngdar konstruksiya çərçivəsində akustik – fonoloji təkrarlar nizamlayıcı funksiyanı yerinə yetirir.

5.Söz təkrarı poeziya dili üçün daha çevik, rasionel və təsirli ifadə üsuludur. Onların yaratdığı ifadə modelləri şeirin lirik strukturunda bədii – üslubi keyfiyyətlərlə müşayiət olunur, fikrin bədii istiqamətini dəqiq səciyyələndirməklə poetik mündəricənin həddlərini genişləndirir. Bədiilik meyarları çərçivəsində poetik qayənin yetkin üslubi təzahür forması kimi leksik təkrar bədii mətnin ritm əlvanlığında müstəsna rol oynayır.

6.Qrafik və səs oxşarlığına görə şeir mətninə nüfuz edən dil vahidləri qafiyə mövqeyində xüsusi işləklilik tezliyinə malik olmuş, onun təkmilləşmə və inkişaf meyilləri intensiv xarakter daşmışdır. Yeniliyi, gözlənilməzliyi və bədii qayə ilə vəhdətdə olan bütün qafiyə yaratma vasitələri söz sənətkarlarının dilimizin daxili ahənginə həssas münasibətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

7.Eyni qrammatik biçimli ifadə və cümlələrin ritmik – sintaktik təkrarı lirik məzmununda polifononiklik yaratma baxımından olduqca imkanlıdır. Sintaktik paralelizmlər mətnin fikri istiqaməti ilə linqvistik tərtibini bir – birinə möhkəm tellərlə bağlayır. Şeir dilinin ritmik-sintaktik sistemində paralelizmlərin linqvopoetik mahiyyəti aşkarlanır və şeir mətninin struktur əsaslarından birini təşkil edir. Təkrarlanan sintaktik konstruksiyalar mətnə emosionallıq gətirir, ritmemelodikani intensivləşdirir.

8.Bu 1960-80-ci illər poeziya dilində sözlə sərbəst davranış meyarı nümunəvi səviyyədədir. Sözdən istifadə çevikliyi bədii dil keyfiyyətlərinin əsas məzmununu təşkil edir. Semantikasındakı mütəhərriklik və üslubi çeviklik sözün estetik cəhətdən hərəkət dairəsini genişləndirir.

9.Sözün plastikliyindən – semantik – üslubi elastikliyindən səmərəli istifadə fikrin poetik şərhində aparıcı mövqə qazanır. Məcəzlaşma sözün semantik imkanlarını hərəkətə gətirir. Poetizmlər söz sənətkarlarının varlığı obrazlı ifadə etmə istedadının, bədii təəcəssüm etdirmə qabiliyyətinin məhsulu kimi meydana çıxır. Söz

məcəzlaşmaqla sanki bədii cəhətdən yenidən icad olunur, dilin məntiqi keyfiyyətləri poetik keyfiyyətlərinə güzəştə getməli olur. Bu baxımdan 1960-80-ci illər şeirində məcazi sözün canlandığı həyata poetik baxış olduqca vüsətlidir.

10. Poeziya dilinin bünövrəsində kolorit etibarilə zəngin milli leksikon dayanır. O, şeir dilini tərəvətli dil materialları ilə daha yaxşı təchiz edir. Xalq danışığı leksikasının bədii – estetik diapazonu əhatə dairəsini artırır ki, bunun nəticəsində də milli təfəkkür əlamətləri poetik lüğətdə daha bariz formalarda təzahür edir.

11. Poeziyada yeni söz yaradıcılığı neologizmi güclü poetik nitq faktına çevirir. Yeni söz düşdüyü nitq mühitində obrazlı qavrayışı gücləndirir. Üslubi əməliyyatın uğurlu nəticəsi kimi meydana çıxan neologizmlər dilimizin qrammatik – struktur qəliblərində yaranan sözlərə şeir dilinin lüğət materialı hüququnu qazandırır. Konkret bədii situasiyalarda müəyyən məfhumu ifadə etmək üçün ümumxalq dilində münasib kəlmənin yoxluğu hiss ediləndə, təsvir obyektinə orijinal şair münasibətini bildirmək məqamlarında, mənanı xüsusi üslubi incəliklə demək zərurəti duyulanda okkazionalizmlərə müraciət olunur. Belə sözlərin əmələ gəlməsinin əsasında alınma sözlərin doğma dilə məxsus ekvivalentini yaratmaq niyyəti də dayanır.

12. Frazeoloji vahidlər şeir üslubunun bütün tələblərinə cavab verir. Özündə canlı ünsiyyət dilinin şirinliyini də hifz edərək şeirin milli koloritinin güclənməsinə zəmin yaradır. Xalqı deyim tərzii frazeologizmlərin semantik zənginliyindən, üslubi potensialından qaynaqlanır və şeir nitqinin poetik ehtiyaclarını ödəyir.

13. Frazeoloji vahidlərin semantika və strukturca dəyişdirilməsi orijinal üslubi əməliyyat faktı kimi meydana çıxır. Semantik – struktur təbəddülatlar dan sonra onlar xüsusi bədii cazibədarlığa yiyələnir. Frazeoloji birləşmələrin sintaktik konstruksiyasına müdaxilə bədii mənanı da təsirə məruz qoyur, düşdüyü mətn mühiti frazeologizmə yeni poetik nəfəs verir.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələri aşağıdakı monoqrafiya, məqalə və tezislərdə əks olunmuşdur:

MONOQRAFIYALAR

- 1.Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziya dilinin öyrənilməsi problemləri). Bakı, «Elm», 2007, 240 s.
- 2.Dil və poeziya (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, «Elm», 2008, 434 səh.
- 3.Poeziya dilinin milli qaynaqları (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, «Elm və təhsil», 2009, 292 səh.
- 4.Sözün poetikası (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2010, 360 səh.
- 5.Səsin poeziyası (1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasının materialları əsasında). Bakı, «Elm və təhsil», 2010, 318 səh.
- 6.Poetik frazeologiya. Almatı “Ülağat”, 2013, 171 səh.

MƏQALƏ VƏ TEZİSLƏR

- 1.Şeir dilinin gözəlliyi. «Ədəbi Ermənistan-83» almanaxı. Yerevan, «Sovetakan qroх» nəşriyyatı, 1985, s.431-438
- 2.Poetik kontekstdə frazeoloji dəyişmələr. Azərbaycan dilində norma və normalaşma (gənc dilçilərin III Respublika konfransının materialları), Bakı, Elm, 1991, s.109-111.
- 3.Onomastik leksika poetik kontekstdə. Azərbaycan onomastika problemləri, Bakı, 1992, s.127-128 (həmmüəlliflə, V.Paşayev)
4. Poeziya dilində şəkilçinin üslubi fəallığı. Dil, etnos və etnonimiya, Bakı, «Örnək» nəşriyyatı, Bakı, 1994, s.101-102
5. Bədii mühit və məcazlaşma. Azərbaycan Texniki Universitetinin 46-cı tədris-metodiki və elmi-texniki konfransının materialları, Bakı, 1998, s.202-206 (həmmüəlliflə, K.Ağamalı).
6. Onomastik vahidlərin poetik siqləti. /Tədqiqələr. Bakı, 1998, s.34-37 (həmmüəlliflə, K.Ağamalı).
7. Poetik bütövlüyün linqvistik təməli. «Dil və ədəbiyyat», Bakı, 1998, № 1 (19), s.112-114 (həmmüəlliflə, H.Mirzəyev)
8. Nitq şəraitində xüsusi adların fəallığı. «Filoloji araşdırmalar», Bakı, 2000, s.47-49. (həmmüəlliflə V.Paşayev)

- 9.Şeirdə səs düzümü və ahəngdarlıq. Azərbaycan Texniki Universitetinin 47-ci tədris-metodiki və elmi-texniki konfransının materialları, Bakı, 2000, s.261-263 (həmmüəlliflə, F.Bağirova)
10. Poeziyanın dil və üslub cəhətdən öyrənilməsinin aktuallığı (1960-1980-ci illər). Azərbaycan Texniki Universitetinin Elmi Xəbərləri. Humanitar seriyası, X cild, № 1, Bakı, 2001, s.74-78.
11. 1960-1980-ci illər Azərbaycan poetik dilinin təkamülündə xüsusi bir mərhələ kimi. ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2003, № 1-2, s.228-231.
12. Frazеoloji birləşmələr poetik mətnin obrazlı dayacağı kimi. ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2003, № 1-2, s.313-316.
13. Poetik mətnin ahəngdarlığında fonoloji təkrarların rolu. ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2003, № 1-2, s.325-328.
14. Söz mühitində toponimlərin poetik siqləti. Azərbaycan onomastikası problemləri (onomastika məsələlərinə həsr olunmuş konfransın materialları), Bakı, 2003, s.132-133.
15. Poeziyada qrammatik normalara müdaxilə məqamları. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2003, № 4, s.68-71
16. Poetik sözün obrazlı mahiyyəti haqqında. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2003, № 4, s.74-79.
17. Poeziya dilində məcazların üslubi məqamları. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2003, № 4, s.178-181
18. Poeziya dilində frazeologiyadan istifadə. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 1, s.161-164.
19. 1960-1980-ci illər poeziyasında qafiyə meyilləri haqqında. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 1, s.326-330.
20. Epitet obrazlı qavrama vasitəsi kimi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 2, s.193-198
21. Poeziya dilində okkazional sözlər. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 3, s.112-115.
22. Poeziya dilində folklor deyim tərzinin üslubi çalarları. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 4, s.67-70.

23. Poeziya dilində yeni söz yaradıcılığı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2004, № 4, s.156-158.
24. Poeziya dilində sabit söz birləşmələrinin aktuallaşma prinsipləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2005, № 1, s.185-188.
25. Şeir dili və tədqiqatçı mövqeyi. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, Bakı, 2005, № 3, s.149-157.
26. 1960-1980-ci illər poeziya dilindəki inkişaf meyilləri. «Filologiyanın aktual problemləri» elmi-praktik konfransının materialları, Sumqayıt, 2007, s.69-72
27. Şeir dilində xalq etimologiyası. «Onomatika», Bakı, 2008, № 1-2, s.93-99
28. Bədii üslubda poetikləşmə. «Onomatika», Bakı, 2008, № 4, s.105-112
29. Poetizim şeir dilinin estetik faktı kimi. «Tədqiqələr», Bakı, 2009, № 4, s.119-127.
30. Alliterasiyanın ritmemelodika imkanları. «Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri», Bakı, 2010, s.122-123.
31. Poeziya dilində canlı danışmaq leksikası. «Filologiya məsələləri», Bakı, 2010, № 1, s.141-150
32. Şeir dilində kontekstual şərait və söz yaradıcılığı. «Filologiya məsələləri», Bakı, 2010, № 2, s.3-13.
33. Poeziya dilində morfoloji yolla yaranan üslubi neologizmlər. «Filologiya məsələləri», Bakı, 2010, № 4, s.3-11.
34. Şeir dilində frazeoloji vahidlərin inprovizasiya məqamları. «Filologiya məsələləri», Bakı, 2010, № 5, s.20-25
35. Poeziya dilində üslubi neologizmlərin sintaktik modelləri. «Klassik C.Xəndanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2010, s.282-297.
36. Poeziya dilində omonimlərin üslubi ifadə tərzii. Turan. Stratejik Araşdırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi. Yıl: 2 sayı: 6, İlk bahar 2010, s.42-45.
37. Sözü bədii potensialı haqqında. «Onomatsika», Bakı, 2010, № 1, s.72-78.

38. Шеир дилиндя сяс вя мяна вящдяти. «Терминологи мясяляляр», Бақы, «Елм», 2010, с.90-96.
39. Словесные повторы в лирической структуре стихотворения (на основе материалов Азербайджанской поэзии 1960-1980-х годов). Учение записки Таврического национального университета им.В.И.Вернадского, Серия, «Филология». Социальные коммуникации. Том 23 (62), № 3, Симферопол, 2010, с.256-260.
40. Сяс комплекси тьакрарларынын ритм вя интонасийа интенсивлийи. «Дил вя ядыбиййат» (Бейнялхалг Елми-нязяри», Бақы, 2010, с.127-129
41. Интонационные особенности словесных повторов в языке поэзии. Вестник Казахского национального Университета имени Аль-Фараби, Серия филологическая, № 6, Алматы, 2010, с.33-36
42. Шеир дилиндя сюз тьакрары вя онун интонасийа чаларлары. Азярбайъан Дювлят Педагожи Университетинин Хябярляри, Бақы, 2010, № 6, с.243-247.
43. Вокативы как модель ритмического выражения в языке азербайджанской поэзии 1960-80-х годов. Материалы международной конференции «Эпический текст: проблемы и перспективы изучения», (Пятигорск.17-19 ноября 2010 года, с.13-15.
44. Художественная актуальность фразеологии в поэтическом языке. Тылтаным (Языкознание), 2010, № 4, Алматы, с.243-250.
45. Основные процессы в азербайджанском поэтическом языке 60-80-х годов XX века. Материалы международной научно-практической конференции «Современная тюркология: направления развития и актуальные проблемы», 17-18 мая, Алматы, 2011, с.164-167.

46. Şeir dilində akustik effekt və intonasiya fəallığının rolu // Nitq mədəniyyəti və terminologiyasının aktual problemləri. Respublika elmi konfransının materialları (iyun 2011-ci il), Bakı, 2011, s.63-66.

Dissertasiyanın əsas məzmununu əks etdirən monoqrafiyalar haqqında aşağıdakı məqalələr çap olunmuşdur:

1. f.e.d.Bayramov İ. Şeir dilimizin tədqiqinə dəyərli töhfə. Xalq qəzeti, 17 dekabr 2008-ci il
2. f.e.n. Bədəlzadə A. Sözün poetikası və bədii dilin estetikası. “Kredo” qəzeti. 18 aprel 2009-cu il, 25 aprel 2009-cu il
3. f.e.d. Allahmanlı M. İki kitaba bir rəy. Ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2009, s.167-174
4. f.e.d. prof.Bayramov İ. Şeir dilinin tədqiqi və nəzəri konsepsiyasının fəallığı “Onomastika” jurnalı, №4 Bakı, 2008, s.232-235
5. f.e.n.dos.Yusifov Y. Poeziya dilinin tədqiqi və təhlili problemləri. Cəfər Xəndanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi – praktik konfransın materialları, Bakı, 2010, s.258-270
6. f.e.d.prof.Xəlilov B., Cəfəroğlu B. Poeziyanın məna yükündən və sehrindən bəhs edən tədqiqat əsəri. Xalq qəzeti. 5 fevral 2012-ci il
7. f.e.d., prof.Mirzəyev K.İ. Frazеologiya və bədii dil sənətkarlığı (M.Hüseynovun “Poetik frazeologiya” monoqrafiyasına ön söz). Almatı: “Ülağat”, 2013, səh.3-6
8. f.e.n. Nəzərova A. Sənət meyarı, sənətkar mövqeyi və dil sənətkarlığı. “Kaspi”, 14 may 2013-cü il

*Проблемы языка и стиля азербайджанской поэзии
(1960-1980 –ые годы)*

Резюме

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается выбор темы, её актуальность, определяются цели и задачи исследования, её научная новизна и методологическая основа, указана теоретическая значимость работы, апробация её научных положений, отрезюмировано исследование вопросов языка и стиля азербайджанской поэзии 1960-1980 годов, рассмотрены основные особенности поэтического языка и выражено отношение к тенденциям его развития в указанный период.

В первой главе диссертации рассмотрены поэтические возможности фонетических единиц с точки зрения языка мастерства и культуры поэтической речи, исследованы фонологические средства в выражении поэтического содержания на уровне активных стилистических фигур.

Здесь также особое внимание уделяется непосредственно фонопоэтическим средствам, на высоком уровне представляющим качественные стороны стихотворного языка. Омонимия, повторы звуковых комплексов и слов, синтаксический параллелизм, артикуляционное созвучие, упорядоченный строй звуков рифм оценивается в стихе в направлениях важного стилистического аспекта формы. Синтез ритма и интонации с языковыми материалами, его участие в оформлении структурных основ стиха представляется в семантической и поэтической сфере текста стилистическими характерными типическими языковыми материалами.

Во второй главе на передний план выдвигаются опыт словоупотребления азербайджанского стиха в 1960-1980 гг., эстетическое отношение к слову, гибкость использования слова и его стилистические оттенки. Как важное средство художественного проявления идеи, лингвопоэтический характер поэтизмов, нашёл свое объяснение поэтической

лексики со специфичностью художественного отражения сути. Эпитет, сравнение, метафора, метонимия, перифраз и др. Переносные слова в 1960-1980 творческие годы оцениваются как влияние на языковой-стилистический фон стиха, активность эстетической функциональности и достижение определенного качественного уровня и как факт сильного эмоционально-образного мышления. Здесь особое место отводится живому стилистическому очарованию, которое создается новыми поэтическими оттенками в стихотворном языке народной разговорной лексики. Выраженные поэзией живого народного языка слова бытового общения рассматриваются с точки зрения создания в основном в контексте колоритности, углубления единства разговорного языка с языком творчества и фактора творчества, а также связываются с эстетическими принципами и поэтическими требованиями стихотворного языка. В данной работе контекстуальные неологизмы поясняются как показатель возможностей поэтического мышления и как одна из форм проявления образа художественного сознания.

В третьей главе представляются сфера творчества в художественном тексте языковых материалов фразеологизмов, которые нашли свое подтверждение богатым стихотворным опытом, а также тенденции актуализации, образованные в их художественной структуре и семантике. Анализ приводимых языковых фактов дает нам основание считать, что с обращением на более широком фоне к фразеологическому фонду стихотворный язык более тесно привязан к своим национальным корням.

Наконец, в данной главе исследованы фразеологическое новаторство, особенности актуализации и потенциала образности устойчивых сочетаний слов. Можно прийти к такому выводу, что с операцией актуализации фразеологизмы формируют сильную художественную речевую атмосферу, совершенную поэтическую текстовую среду.

В заключении обобщаются выводы и основные проблемы исследования.

**Language and style problems of Azerbaijani poetry
(1960-1980 years)**

SUMMARY

Dissertation paper consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

In the introduction of the work the choice of the theme, its actuality is grounded, the aims and objects of the investigation, its scientific innovation and methodological basis are determined, the theoretical and practical importance of the work, the approval of its scientific thesis are pointed out

In the first chapter of the dissertation work, poetic possibilities of phonetic units are considered from the point of view of craftsmanship and culture of poetic discourse. The system of rhythmic shades created by means of alliteration and assonance in poetic environment, the principles of its subordination to the poetic technique are extensively commented upon. Here, a special attention was also given to the other phone-poetic means highly representing quantitative sides of language of verse. Homonymy, repetition of sound combinations and words, syntactical parallelism, articulatory assonance, sound order of rhyme in verse are evaluated as an important stylistic aspect of the form.

In the second chapter the experience of word usage of Azerbaijani verse during 1960-1980-ies, aesthetic treatment of word and its stylistic shades are given the primary importance. Epithets, comparisons, metaphors, metonomies, paraphrases and other figurative words of 1960-1980 creative years are evaluated as an influence to the lingo-stylistic view of poetry .

Activity sphere of the phraseological language materials confirmed with the rich experience of verse in fiction is presented in the third chapter of the work. Innovation in phraseology, peculiarities of actualization with the qualities of expressiveness and potentials of

figurativity of bound word combinations are investigated in this chapter, too.

The main problems and deductions of the research are generalized in the conclusion of the work.

На правах рукописи

ГУСЕЙНОВ МАГЕРРАМ АББАСАЛИ оглы

**ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКА И СТИЛЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ
(1960-1980-ые годы)**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора филологических наук

БАКУ - 2013